milé paní
A. Valouškové
na Vánoce 1958
srdečně Lierka Boudová
Miroslava Ludvíková

ČASOPIS MORAVSKÉHO MUSEA
ACTA MUSEI MORAVIAE
XLIII • 1958
Vědy společenské *Scientiae sociales*

ÚVAZY ŠÁTKŮ NA BRNĚNSKU

HAARTRACHTEN UND KOPFBEDECKUNGEN IN DER BRÜNNER UMGEBUNG

MIROSLAVA LUDVÍKOVÁ

KRESBY LIERKA BOUDOVÁ

Mým úkolem je shrnout všechen materiál z Brněnska, týkající se úpravy hlavy a jejího pokrytí, ať čepcem, šatkou nebo šátkem. Studie se zabývá především tím obdobím, které je doloženo živou tradicí, neboť tento detailní výzkum nelze již déle odkládat. Spolehlivé informátorky umírají, a co se mohlo zjistit ještě před několika lety, dnes je nenávratně ztraceno. Co znamená rozdíl několika mála let, dokazují výsledky výzkumu ve Šlapanicích a v Židenicích.

Zkoumaný materiál z terénu nedává zatím možnost konečných vývodů pro dostatečné zjištění chronologie v úpravě hlavy, zejména ne v období od šatek po počátek nošení vídeňského šátku. Podobně je třeba ještě zkoumat problémy nošení čepců. Z technických důvodů jsem pak musela vynechat popis způsobu nošení šátků v brněnských osadách dříve německých.[1])

I.

Zaplétání vlasů. Šatka.

Nejstarším naším pramenem pro zaplétání vlasů je obraz Korompayův, představující Brno v době průvodu Božího těla z r. 1748. Vidíme tu několik žen k divákovi otočených zády se zapletenými vlasy kolem jehlice, která je plochá a na obou koncích se rozšiřuje. Do vlasů je zapletena červená stuha. Zavinutí vlasů je položeno v týle poněkud výše. Mnohé ženy mají šatky, tj. úzké bílé roušky, uvázané v týle pod vlasy, jiné jsou bez nich. Proč tomu tak bylo, zatím nevíme. U žen, které mají vlasy úplně kryté, je celé pokrytí hlavy vesměs v barvě bílé. V jednom případě tvar v týle připomíná zploštělý čepec, který se nám zachoval z pozdější doby, snad ještě s převázanou rouškou (šatkou?), v jiném případě na hlavě z profilu se podobá obrázku malovaném Mánesem v Bartoušově (viz siluetu v pozadí). Jiná žena má čepec s přiléhavým kanýrkem kolem obličeje. Je jediná, kterou lze vidět zpředu.

Ženy převážně prostovlasé byly asi svobodné; ty, které měly vlasy celé kryté — vdané.

Srovnej svatební píseň z Brna-Komína, která se zpívala při čepení:

Pře mé milé vlasy,
škoda vaši krásy!
Že já vás zavit mám
do rócha bílýho.

(Sušil, 1951, 388, č. 1197.)

---

[1]) Jde o tyto farnosti: Brno-Černovice (Brno-Dolní a Horní Heršpice a Brno-Komárov), Modřice (Přízřenice), Želešice.

Postavy venkovanek na obraze o rozměrech 400 × 200 cm jsou namalovány jen jako stafáž na spodním okraji; jsou jistě podány vcelku věrně, ale podrobností na nich rozeznat nelze. Ztěžuje to též hrubozrnnost plátna. Jsou však zatím jediným dokladem pro šatku a dosvědčují starobylost úpravy vlasů kolem lžíce. Poněvadž obraz představuje průvod Božího těla, což byl svátek (jak jsme se dověděly z terénu) zvláštního významu, jde tu asi o zapletení obřadní.

Charakteristické pro svobodné dívky bylo, že chodily prostovlasé. Na Hornových studiích z Brněnska, o 90 let pozdějších, než je obraz Korompayův, dívky z Komárova i Líšně mají vlasy rozdělené na pěšinku, sčesané dozadu a tam pravděpodobně spjaté do uzlu, na kterém sedí dosti vysoký věnec z umělých květin. Běží-li o účes na obvyklé neděle či o účes obřadní není nám známo; soudili bychom spíše na první eventualitu, ačkoli u jiných kreseb téhož vydání si Horn všímá oblečení obřadního (Haná).

Ostatní obrázky z počátku 19. století jsou tak malé, že z nich závěry pro úpravu hlavy činit nemůžeme.

Zprávy z terénu.

Úprava hlavy koncem 19. stol.

Příležitostí k zvláštní úpravě vlasů byla svatba (tu byly zapleteny nevěsta i družičky) a pohřeb svobodného nebo svobodné (družičky), dále slavnost Božího těla a poutě, nejčastěji do poutních míst Sloupu, Vranova a Křtin, z jihovýchodu okresu do Žarošic (zajímavé je při tom, že nikoli do Tuřan) nebo jiné slavnosti (kněžské prvotiny). Zprávu o tom, že tak chodily i stárky, máme jen ze Šlapanic a z Líšně. Na pohřeb, Boží tělo a na pouť zaplétány vlasy jen dětem a děvčatům do dvaceti let, starší nosily šátky.

Znalost zaplétání nebyla všeobecná, uměly to ve vesnici jen 2—3 ženy. Za tuto službu se platilo. Dále si každá dívka donesla velkou lžíci sádla k hlazení vlasů. Jiným prostředkem k tomu a k vyztužování bylo pivo nebo cukrový roztok. Po obřadu bylo však těžké účes rozčesat a na vlasech provlhčených cukrovou vodou probělával po uschnutí cukr. V Tuřanech se prý pro ztužení vplétávalo *šóší* (kukuřičné listí).

V literatuře bylo zaplétání hlav popisováno dosti často, nejdříve — ne však dosti přesně — u Hanka z Hankenštejna (v Bibliothek der Mährischen Staatskunde z r. 1786), potom od pracovnic Vesny (z Líšně a Šlapanic), od J. Felkla 1925 (z Horních Heršpic), od Jana Burka (1930) a od L. Kunze v jeho monografii o Šlapanicích.

Základní postup pro zaplétání kolem lžíce byl tento (viz obr. 1—8):

Vlasy se důkladně učesaly, rozdělily dvěma pěšinkami od čela do poloviny hlavy a odtud kolmo na tento směr, k uším. Tak se vlasy dělily na tři části, přední dvě se sčesaly dopředu, zadní se podvázala tkanicí a rozdělila na další dvě části, kolem kterých se ovíjela asi 2 m dlouhá červená stuha, která vlasy úplně skryla. Nad utažené vlasy se pak vsunula cínová *žlica* (ve Šlapanicích se na ní popelem vykružovala třpytivá kolečka) a oba prameny vlasů se velmi pevně jeden po druhém ovinovaly nejprve v osmičce, pak ve spirále kolem lžíce. Z předních vlasů se malá část pletla ve čtvero tak, že jeden pramének neustále zůstával uprostřed. Ten se stáhl, a tak vznikly *reličky*, které tvořily nad čelem ozdobné zoubky. Zbytek vlasů po každé straně byl spleten z několika pramenů v široký a plochý cop, vedený kolem uší a upevněný k ostatním vlasům.

Přitom se vlasy neustále mastily nebo potíraly hadříkem.

Pro nevěsty v Bosonohách, Troubsku, Střelicích, Horních Heršpicích se nyní na *dudek* (na zapletené vlasy) upevnila červená stuha, která visela až do pasu, dále plochý věnec *pekáč* z umělých květin, kolem něho pak ještě jeden vyšší, velmi honosný. Věnec stál vzhůru jako koruna.

Pro stárky ve Šlapanicích a Líšni se pak připravil červený hedvábný šátek, na okraji bíle pruhovaný; byl složen na šířku 8 cm, vložen do něho papír na vyztužení, položen kolem hlavy a uvázán vzadu tak, že oba konce padaly dopředu (v Líšni), nebo jeden dopředu, druhý dozadu (ve Šlapanicích; viz obr. 43). Tento šátek je podle mého soudu ještě vzdálená reminiscence na starobylé šatky.

Ve Šlapanicích se upevňoval *na vrčku* věneček, od něho dolů viselo osm větévek s květy a slámkou. V Líšni (název *na motáč*) byl věneček z umělých pomněnek a látkových růžiček; od něho opět visely *konce*. Takzv. *starolišeňské stárky*, které uchovávaly starší stadium kroje, však věneček nenosily.

V Lískovci se lžíce přestalo používat dříve, ale vlasy (bez stuh) se k hlavě připevnily do spirály jako předtím se lžicí.

Druhý způsob zaplétání se lžicí už vůbec nepočítá. V Bosonohách, kde se donedávna uchovávaly oba způsoby vedle sebe, považovalo se zaplétání pro nevěstu za slavnostnější. Ve Šlapanicích naopak tento účes byl účesem svatebním a účes se lžicí vyhrazen jen stárkám (L. Kunz, 1950, 392).

Počáteční postup práce, totiž rozdělení vlasů na pěšinku a úprava vpředu, je stejný. Pozdější varianty už sčesávají všechny vlasy dozadu a *reličky* se nahradily *kudrnami*, tj. zkadeřenými vlasy, které byly předtím natočeny na vlásničky.

Vlasy vzadu se rozdělily na několik pramenů, jejichž počet se řídil hustotou vlasů. Pletly se v šestero až osmero a upevňovaly kolmo vzhůru, a to tak, že celý útvar byl kulatý nebo protažený v ovál nebo až v jakýsi obdélník. Dva krajní copy se otočily kolem útvaru. Variant z Lískovce: copy, které se vedly nahoru, se střídavě přichycovaly, takže z profilu tvořily zoubky. To už bylo individuální a záleželo na zručnosti zapletačky, jaká byla konečná úprava účesu.

Tomuto útvaru se říkalo *dudek*[1]), *drnda*[2]), *danda*, méně často *pekáč*. Na něj se posadil věnec z umělých květin s několika konci dolů visícími, podobně jako u účesu stárek.

Ojedinělý, pravděpodobně mladý je variant z Řečkovic. Vlasy se sčesaly všechny dozadu, rozdělily se ve tři díly nad sebou a po stranách v další dva. Tři díly se svinuly vodorovně v pevné ruličky a nad sebe pevně připjaly vlásničkami, krajní po každé straně svisle. Útvar měl podobu obdélníku.

Tento druhý, jednodušší způsob zaplétání bez lžíce nemohla už předvést ani jedna informátorka, ačkoli jsme zastihly ještě čtyři, které kdysi vlasy zaplétávaly.

Zvláštní zaplétání zaniklo, když se přestaly nosit dlouhé vlasy, po první světové válce. V Bosonohách a Lískovci se nosilo ještě i mezi dvěma válkami, v Líšni a ve Šlapanicích se dochovalo dodnes.

---

[1]) Podobně jako na Litomyšlsku, sr. Stránská, 1949, 209.

[2]) Na Mor. Slovácku se tento název podle J. Klvani (1919) vyskytuje v těchto krojových okrscích: jihokyjovský: všední čepec *drndula* (56), drndy prý přišly přes Dubňany a Ratíškovice z Uher (55);
mutěnsko-hovoranský: čepec-*drnda* (56),
podlužácký: vlasy ovíjely kolem oklasku kukuřičného — v týle vyčnívaly jako růžky; dříve bylo nutno svíjeti je do *drndy* neb do čepců (65),
vracovský: všední čepec plátěný — *drnda* (124),
žeravský: vdané nosily čepec-*drndu* (131),
bohuslavský: šátky se zavazovaly *na drndu* (132).

Druhý způsob zaplétání vlasů je velmi podobný zaplétání u mor. Charvátů, na Hané (Bečák, 1941, 116), na Boleslavsku (Stránská, 1949, 189), na Jindřichohradecku (Stránská, 1949, vyobr. 38), na Táborsku (Stránská, 1949, vyobr. 39) aj.

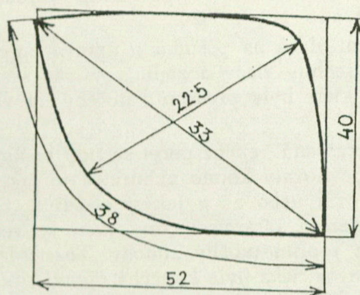
II.

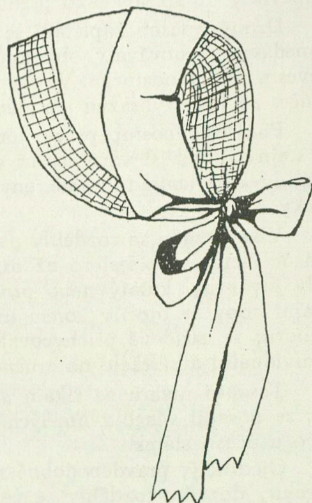
Čepce.

Čepec byl charakteristický pro vdané ženy — zdá se, že jej na Brněnsku svobodné dívky nenosily. Ukazují na to jednak pozůstalosti, jednak Hornův obrázek z Líšně z r. 1837, kde je rozlišena vdaná žena v čepci a svobodné děvče prostovlasé. I v pramenech se uvádí, že čepec nosily vdané (čepec z Nikolčic, okr. Hustopeče — museum v Kloboukách u Brna; Židlochovicko — Kratochvíl, Aug., 1904, 21).

Nošení čepce je vymezeno asi polovinou 18. stol., přes polovinu 19. stol. nepřesahuje.

Patřil k letnímu odění, nebýval už ničím jiným pokryt. Uvádívá se, že čepec

měly jen bohatší ženy (mlynářky apod.), ale tento údaj pro Brněnsko neplatí, jak dokazuje už zmíněný Hornův obrázek a pozůstalosti, kde jej najdeme u žen selského původu vůbec. Zprávy z Troubska uvádějí, že se ještě kolem 1910 daly dvěma starým ženám do hrobu, v Bohunicích a Moravanech se rovněž na něj pamatovaly selské ženy. Soudím, že se v citovanou dobu nenosil na každou neděli, ale jen o velkých svátcích a svatbách, ke kterým se pořizoval.

Čepec z Brněnska je dochován v úplnosti ve dvou exemplářích v museu olomouckém; ve sbírkách Moravského museá je pět kusů, avšak bez stuh. V Olomouci patří k nejstarším sběrům musea a byly sem pravděpodobně darovány Lucií Bakešovou. Mohou pocházet (a jsem o tom přesvědčen) z jihozápadního Brněnska. Čepce z Moravského musea jsou ze sbírek želešických, pocházejí z Moravan, tedy z téhož regionu jako předešlé.

Všechny jsou půlkového střihu, z jemného materiálu nevyráběného po domácku (až na hrubší podšívku). Nad čelem a kolem obličeje bývá přišita 6—7 cm široká modrá taftová stuha, hustě a pevně prošitá, jak připomínají i informátorky.[1]) Ostatní část je ze světlého bílého, fialovomodrého nebo zeleného brokátu s dvěma velkými nebo několika drobnými barevnými vetkanými

[1]) *Čepec bel takové pevné, z takovyho silnyho hedbáví, že sme jé jako děcka nemohle roztrhat.*

kytičkami naturalistického vzoru. I tato část je hustě v řadách prošita, což tvoří zvláštní svéráznou ozdobu. Mezi stuhou a brokátem je pruh, který je sešíván z kousků téhož brokátu a nadstaven jinou levnější látkou. Býval kryt přišitou stuhou, na temeni dvakrát položenou vedle sebe. Stuha vedla dolů k uším a vzadu se svazovala ve smyčku, která splývala dosti měkce (Horn). Byla ze stejného materiálu i barvy jako stuha nad čelem. Stejnobarevná stuha kryla tedy většinu čepce, proto se všude v pramenech mluví o čepcích modrých. Zadní brokátová část jakoby tvořila dýnko, ale ve skutečnosti jím není, protože všechny čepce i v širokém okolí jsou půlkové.

Na Hornově obrázku je na okraji čepce nad čelem bílý proužek, snad kraječka, ale ta není z dochovaných exponátů doložena.

Čepec býval podšit hrubší režnou látkou a tence vycpán vatou. U uší byly tři záhyby, čepec se uvazoval pod vlasy šňůrkou, která byla provlečena vzadu na spodním okraji. Býval tvrdý, vyztužen většinou tuhým papírem, přišitým buď na podšívku nebo skrytým mezi podšívku a brokát. Toto vyztužení formovalo čepec více do šířky, zplošťovalo jej, takže připomínal poněkud čepce mor. Charvátů a čepce podlužácké.[1])

Tvar je charakteristický pro Brněnsko, vyztužení pak pro jižní polovinu oblasti jeho výskytu. Na sever od Brna jsem našla vesměs čepce měkké (Jestřebí, Vanovice, Třebětín). Na jihovýchodě všechny prameny svědčí pro čepce modré (Nikolčice, Nosislav, Měnín, Blučina, Bučovicko, částečně ještě také severovýchodní Ivančicko), na jihozápad od Brna čepce s oranžově růžovou a tmavě cyklámovou stuhou. Ty bývají vycpány koudelí, se zadním švem, krytým úzkým stříbrným prýmkem; nebo na žluté látce se zlatou vetkanou nitkou bývá z bouillonu a plíšků na každé polovině hlavy hustě vyplněný ornament (tak i ve Vanovicích a Měníně). Čepce z jihozápadu mívají hlavu neprošívánu, stehy na stuze jsou málo znatelné. Jen na dvou jsem našla smyčky barvy odlišné, než je stuha kolem obličeje. Čepec z Vysočan, okres M. Budějovice, vybíhá na bocích poněkud dopředu, je se zaoblenými oušky.

Na sever od Brna není takové jednotnosti v barvě, čepce bývají zelené, modré, oranžové, béžové, není-li to ovšem jiná barva vybledlá. Jsou však jednotného typu, podobného brněnskému, avšak bez vyztužení a zformování do šíře. Jen čepec z Třebětína má malou obměnu: oranžová stuha nad čelem je ozdobena sedmi plasticky vystupujícími kolečky, podloženými papírem, a k původní stuze přišitou uzoučkou stužkou stejného materiálu, tvořící zoubky.

Podle místa výskytu jde o vesnice bohatší (Jestřebí, Vanovice, Třebětín, okolí Jevíčka), v chudších horských vesnicích se takový drahý brokátový čepec asi nenosil.[2])

O hranicích výskytu se nemohu vyjádřit s plnou platností i přes vynaložené výzkumné úsilí v terénu. Otázka si zaslouží nového studia.

V jihomoravských městech se setkáváme se známými vysokými černými, stříbrnými nebo zlatými čepci, které prý jsou typické pro „horácký" kroj. Na západě hraničí s telečskými čepci, zvanými „koleno", které jsou obdobné výzdobou i materiálem jako čepce brněnské, ale typu dýnkového, na Mor. Budějovicko zasahuje už český uzlíčkový čepec bílý; bílý čepec bez bližšího určení je doložen

[1]) Srovnej Hanika, 1937, 193: „Einen eigenartigen Schnitt zeigt die Haube der Brünner Sprachinsel, die wir wegen ihrer Zweiteiligkeit hier anschliessen. Sie besteht aus weisser bunt bestickter Seide und ist mit schwacher Watteeinlage und grobem Leinen gefüttert. Das ganze ist in ½ cm breiten Abständen durchgesteppt. Die Haube wird durch diesen Schnitt rund und kugelig." Náš materiál nás však přivádí k jiným závěrům. Dále srovnává autor tyto čepce s čepci vzdáleného Oldenburgu, ale úplně opomíjí typ čepců z území okolního.

[2]) V jevíčském museu je u čepce poznámka: Čepec v tomto kraji byl po r. 1830 používán jen k obřadním účelům; brokát se prodával na jarmacích už nastřižený.

i ve Vysokých Popovicích, okr. Rosice u Brna.[1]) O Třebíčsku, Velkomeziříčsku, Bítešsku a Tišnovsku není zatím zpráv. Musea těchto krajů nemají k tomu sbírkových dokladů. Brokátový čepec na sever sleduje údolí řeky Svitavy, Malou Hanou a okolí Letovic. Avšak o bílém čepci jsem slyšela i v Roubanině, okr. Mor. Třebová, bez bližšího určení. Na východ od Brna je brokátový čepec znám na Bučovicku, na jihovýchod sahá až do vsí u Klobouk. Setkáváme se však s ním i v malých městech na okraji Valašska (ve Vizovicích), ale i v Napajedlech, kde je brokát napodoben drobně prošitým a poněkud stahovaným plátnem a kytičkami vyšitými barevným hedvábím. Podle údajů v olomouckém museu pochází prý z počátku 18. století. Tento typ čepce v obměnách mohli sledovat i dále do Čech. Tu zbývá vyšetřit i vliv a přežitky slohové módy v lidovém prostředí.[2])

III.

Šata.

Zatím naše nejstarší zpráva o velké bílé čtvercové plachetce (rozměry asi 150 × 150 cm), která bývala z velmi jemného plátna, je z r. 1817. Na Brněnsku je kromě severozápadní a severní části dosud v živé paměti. V pojmenování není jednotnosti: na celé východní polovině se jí říkalo *šata*, na jihozápadě *plachetka*, v Ořechově a Nebovidech *plína*.

Způsob úvazu je celkem jednotný na celém území a neliší se ani od oblastí sousedních. Přizpůsobovalo se mu i vyšívání. Čtvercová šata se přehnula tak, aby tvořila trojúhelník a nejhonosněji vyšitý roh aby přišel dozadu a sahal pod pas. Nevyšívaný nebo málo vyšitý roh přišel dospodu. Zbylé dva cípy se překřížily pod bradu, vedly na temno hlavy a tam uvázaly tak, že visely po stranách hlavy dolů, s vyšíváním pěkně vyloženým. (Viz obr. 9—10.)

Šaty bývají vyšity bíle, někde s červenými detaily (monogramem). Jen nejstarší z Ořechova je vyšita červenou přízí. Jak již bylo psáno, dbalo se, aby bylo vyšívání silně reliéfní a šata co nejbělejší.

Všechny zprávy mluví shodně o tom, že šatu nosívaly — podobně jako čepce — vdané ženy. Patřila k oblečení na chladnější dny, v zimě ještě s jiným přehozem. Později se nosila jen k úvodu a ke křtinám (Šlapanice, Líšeň, Střelice). Zajímavá je zpráva z moravanské kroniky, že v době, kdy se už běžně nosily šátky továrně vyrobené, se v postě a na pohřeb brávaly tyto bílé plachetky. Je to dokladem staré tradice bílé barvy smuteční ještě v druhé polovině 19. stol.

Všeobecně se přestala šata nosit v osmdesátých letech minulého století, ojediněle se vyskytuje v Líšni a v Újezdě u Brna do r. 1900. Na dalších šátcích továrně vyrobených se už neuplatňovala výšivka ani jiná výzdoba, působily jen svým složitým úvazem.

IV.

Velké šátky továrně vyrobené.

Byly čtyři druhy těchto šátků:

1. modré nebo černé, snad modrotiskové,
2. tzv. napoleonské — velké bílé s modrým a červeným drobným vzorem. Je o něm ojedinělá zpráva ze Střelic, že se nosil jako plachetka, pravděpodobně pro svou převážně bílou barvu;

[1]) Může to být však spodní čepec pod velký šátek.

[2]) Opírala jsem se hlavně o musejní materiál, který v malých museích bývá opomíjen a zůstává většinou neznám. Srovnávala jsem brněnské čepce s jinými proto, abych zjistila, zda nejde o nálezy náhodné, a abych je zasadila do územního celku.

3. sváteční velké červené,
4. všední kartounové tištěné s půdou bílou a s kvítky červenými nebo modrofialovými. Říkalo se jim *tiščeny* (sg. ten *tiščen*), *turecky* nebo *kocmrňáke*. Jejich úvaz je souběžný s úvazem šátků svátečních, proto se o nich zmiňujeme jen v té souvislosti. Jejich nošení zaniklo dříve.

Velké červené šátky se začínají na Brněnsku nosit podle dosud zjištěných zpráv krátce před rokem 1830. Původně je pravděpodobně dováželi formani. Povoznictví bylo tehdy vedlejším zaměstnáním rolníků na Brněnsku jako většinou i všude jinde. Na původní místo výroby nebo dovozu ukazuje lidový název *sakský, lipský;* dovážely se i z Rakouska, jak svědčí další názvy *vídeňský, tyról, hózlendr* — patrně z Ausländer. Jak lze na obrubě šátků zjistit, pocházejí většinou z Feldkirchu ve Vorarlbergu. Na lokální názvy měli značný vliv obchodníci (např. na pojmenování určitého druhu šátku *šlapanské*). Šátky se v Brně prodávaly na nám. Svobody, na nám. Dominikánském a na Zelném trhu, nejčastěji však v Peroutkově ulici *(ho pantáte na schodkách).* Bývaly *dvouloketní, sedmičtvrťové, čtyřčtvrťové,* tj. velikosti od 100 × 100 cm do 140 × 140 cm.

Nejoblíbenější byly šátky pestré, červené; výjimku tvoří Ořechov, kde se nejvíce uplatnily šátky s půdou černou. Jinde se takové nosily v postě a na pohřeb, ale nebylo to vždy pravidlem. Tento fakt sám však už svědčí o naprosto změněné krojové tradici, kdy místo bílé smuteční nastoupila po městském zvyku barva černá. Jiným dokladem změněné tradice je ta skutečnost, že šátek nosily jak staré ženy, tak mladé dívky, svobodné, vdané a vdovy bez rozdílu. Při „čepení" nevěsta sdělávala věnec a dostávala šátek, jaký však už nosila dříve. Generační rozdíly souvisely s vývojem úvazu od jednoduchého ke složitému; každá žena nosila šátek nejraději tak, jak si na to v mládí zvykla. Starší způsob je s konci převázanými jen v týle, později se konce ovíjejí zpět nahoru — úvaz na věneček s trčícími cípy. Byl považován za slavnostnější i tehdy, když se nosily cípy zasunuté. Později dívky už tak chodit nechtěly a v době těsně před zánikem, kdy se šátek nosí jen k tanci, začaly se nad čelem zpod šátku objevovat i vlasy, což bylo proti starému způsobu naprosto nepřípustné porušení kolektivní tradice.

Původně v úvazu nebylo rozdílu mezi ženami, které chodily do továrny nebo zůstávaly doma. Informátorka A. Vítková vypráví, že ženy z Újezda nenosily do továrny šátky, protože měly do Brna daleko (16 km) a neměly na vyvazování čas, ale dělnice z bližšího okolí je nosily. Určité stavovské příčiny se projevily hlavně v časnějším odkládání šátků, ne však v úvazu samém; informátorka M. Velebová původem z Bosonoh po provdání za stolaře šátek každý den nosit přestala. Opravdové rozdíly však byly ve Šlapanicích, a to i v úvazu, který byl naprosto rozdílný u selských děvčat a u těch, které chodily do továrny.

Zánik nošení vídeňského šátku počíná s přelomem století, někde i dříve, zvláště na severu okresu, a je dovršen rokem 1914. Za světové války se často rozstříhaly na 4 menší šátky z nedostatku textilií, zvláště v rodinách, kde bylo více dorůstajících dcer; poválečná doba pak znamenala jejich zánik vůbec.

Šátky nosily nejdéle — jak takřka všude informátorky dosvědčují — ženy, které obchodovaly s mlékem; byly to ovšem často šátky kartounové, tištěné, stejných velikostí a úvazu jako sváteční.

Úvazy byly stejné podle farností, jen někde byly nepatrné rozdíly. Ty dnes už často nelze zjistit pro nedostatek spolehlivých informátorek. Obce, které byly přifařeny do různých farností, jeví nejednotnosti. Zajímavý je též doklad z Kohoutovic, kde větší část vesnice nosila úvaz podle farní obce Žebětín, ale kdo si dal šít kabátek v Bosonohách (ve střihu ani ve výzdobě nebylo rozdílu), vyvazoval též šátek podle Bosonoh *na úzko*.

Mapka brněnského okresu.

Farnosti, které územně souvisely, mají v úvazech ovšem mnoho podobnosti. Proto by bylo často násilné řadit obce do okrsků stůj co stůj, protože přechody byly pozvolné a nebylo přesných hranic.

Při vázání se postupovalo tímto způsobem:

1. Šátek se přehnul po diagonále podle značky, kterou si každá na okraji vyšila, aby se vždy bral stejně, a dbalo se, aby růžička přišla dozadu; porovnaly se cípy vpředu, aby byly stejně dlouhé, zároveň se vpředu upravila „hlava". (Obr. 15.)
2. Potom se cípy přehodily dozadu, dopředu se vytáhly záušnice, které se musely držet oběma rukama (když si ženy běžně uvazovaly šátek samy,

přidržovaly jej bradou nebo zuby). Záušnice se však všude nenosily. (Obr. 16.)

3. Upraví se hlava a cípy se vzadu sváží. Musí se hodně utáhnout. Pak se formují okraje kolem celé hlavy, zvláště spodní část týlu. Zadní cíp, který visí na záda, se upravuje různými způsoby, jak bude dále popsáno. Tak končil úvaz se spuštěnými cípy. (Obr. 17.)
4. Boční cípy se však mohly dále vést nahoru, při čemž se poskládaly tak, aby vynikl květinami zdobený okraj (věneček). Cípy se nad čelem uvázaly v rožky nebo schovaly. Pak následovala poslední úprava vlasů pod šátkem zezadu. (Obr. 18.)

Při tomto složitém úvazu, kde šátek musí být pěkně upraven i zezadu, bylo nutno jej neustále kontrolovat ze všech stran. Informátorky to dělaly tak, že se dívaly do zrcadla před sebou, druhé si postavily na prádelník za sebe nebo si je přidržovaly. Asi do čtrnácti let vázala šátek matka, potom už děvčata sama.

Jestliže shrneme varianty vázání na Brněnsku, obměňuje se základní úvaz podle těchto prvků:

1. Celková úprava hlavy bývá přirozeně zaoblená a dále se neupravuje, nebo se vyztužuje nad čelem papírem, nebo se týlová část směrem nahoru poněkud zužuje a končí hranou.
2. Úvaz může být na záušnice nebo bez nich.
3. Úprava cípu, který se rozkládá na zádech, je podmíněna záušnicemi a uvázáním vzadu. Není-li záušnic, cíp se přehýbá z obou stran takřka symetricky ke středu.
4. Věneček bývá široký nebo úzký nebo zatočený pro rožky.
5. Rožek může být vysunut jenom jeden nebo oba.
6. Nad čelem se věneček svazuje v dojitý uzel,
nebo v jednoduchý a ovíjí se nebo zasunuje,
nebo se nesvazuje a jen zasunuje.

Pro jihozápad Brněnska je charakteristická hranatá úprava hlavy. Na severozápadě se nosil široký věneček, často stažený až k okraji šátku. Obřany a Židenice vázaly uzel věnečku hodně do výšky. Ochoz a Šlapanice mají takřka stejnou úpravu věnečku. Líšeň je osamocená. Mnoho podobností je mezi Tvarožnou, Tuřany a Újezdem.

V.

Přehled typů úvazů.

OŘECHOV

Oblast rozšíření: farní celek Ořechov (s obcemi Ořechovičky a Hajany) a Tikovice (Prštice, Radostice, Silůvky).

Lidový název šátku: *vídeňské*.

Velikost: střední, tj. 135 × 135 cm.

Charakteristikon úvazu: váže se úplně *na hladko*, bez záušnic. Starší fotografie však ukazují, že se dříve vázalo aspoň na malé záušnice a na vystrčené cípky.

Období jeho nošení: Každodenní nošení zaniklo mnohem dříve než v okolních obcích jihozápadního Brněnska. Informátorky jej braly jen k tanci, ale pamatují i 3—4 ženy, které jej nosily každý den (do první světové války).

Nálezová situace, informátorky: Šátek je posledním pojítkem s původním krojem. Jeho nošení bylo podporováno místními sběrateli. Děti

např. nesměly jít blahopřát řediteli školy F. Kyselkovi jinak než ve vyvázaném šátku. Jen vlivem národopisného ruchu kolem 1895 umí jej ještě dnes dosti žen vyvazovat.
Informátorky: Aloisie Párová, roz. Fraňková, 71letá,
Štěpánka Homolková, roz. Pavlíková, 45letá.
(Obr. 11–14.)

TROUBSKO

Oblast rozšíření: farní celky Střelice a Troubsko s obcemi Bosonohy, Ostopovice a Popůvky.

Lidový název šátku: *vídeňské*, starší název *sakské*. Byly se *šlapanském krajem* (viz obr. č. 70), ostatní plocha byla *hladká z jednó ružó, ze srdíčkama, táhaná* s větvičkami a kvítky, *mramorová* — bohatě vyplněná, *růžová, jablíčková, lupínková* atd. *Vevázané* šátek (*zavázaná hlava*) měl *záušnice*, nad čelem *cépke*.

Velikost: pro ženy menší postavy stačil *jeden a tříčtvrtiloketní*, silnější a vyšší musely mít *dvóloketní*.

Charakteristikon úvazu: Pod šátek se vázala půlečka, jejíž konce se zastrčily pod uzel, aby se na vyvázaném šátku vytvořila *taška* neboli *danda*. Příznačná je zvláštní úprava hlavy na úzko (jen ve Střelicích je poněkud širší) a poskládání a rozložení cípu vzadu. Cíp se nosil vysunutý jeden, trčel stranou dolů a byl pečlivě svinut v trubičku.

Období jeho nošení: Vídeňský šátek se nosil v neděli; v osmdesátých letech obnošený se nosíval ve všední den. Později se na všední den nosil kartounový *turecký s fialkovém* nebo *červeném krajem*, tento byl oblíbenější. Vázání všech bylo stejné. Nejoblíbenější byl šátek s plochou posetou kvítky, v Bosonohách *z růžičkama z modrém pásem*. Černý nebyl v oblibě, neboť se nosil na pohřeb nebo v postě.
K půlce se nosil zadní cíp do široka rozložený, *na úzko* ke kacabajce (starší druh kacabajky kolem 1890). Kolem r. 1900 nosily jej všechny vdané a mnohá svobodná děvčata, ta však už ne všeobecně. Udržel se do světové války, ojediněle do konce třicátých let, dnes o slavnostech v Troubsku a ve Střelicích.

Detaily k okolním obcím: Zvláštní hranatá úprava úvazu se nosila ještě ve farnosti moravanské, v Lískovci a Bohunicích.

Nálezová situace, informátorky: Marie Velebová, roz. Čoupková, 79letá, váže šátek děvčatům ke slavnostem, její úvaz je v obci nejpečlivější. V obci je hodně dokladů, je zájem i u mladé generace, mnohé dívky se učí vázat šátek i nyní (i ve Střelicích).
V Bosonohách přesnou a spolehlivou informátorkou je Kristina Gabrielová, roz. Kubová, 69letá, která rovněž váže šátek děvčatům z obce.
(Obr. 19–21.)

NEBOVIDY - variant troubského úvazu.

Oblast rozšíření: farní celek Moravany (obec původně německá) a Nebovidy (česká).

Lidový název šátku: *vídeňské*, části *vevázaného* šátku se jmenují *naušnice, cép, drdola*.

Charakteristikon variantu úvazu: variant záleží v rozdílném rozložení cípů vzadu.

Období jeho nošení: V Moravanech nosívaly se šátky na velké svátky s cípy spuštěnými.

Detaily k okolním obcím: V sousedních Želešicích se přestal vídeňský šátek nosit mnohem dříve, asi kolem r. 1900. V Ořechově nosili *krót takovy pekáčke na drdolo* (šátek byl vzadu plochý).

Nálezová situace, informátorky: Marie Šmídová, roz. Šmídová, 79letá, nosila šátek v mládí ještě do kostela, později už jen k tanci.

Ostatní údaje stejné jako v Troubsku. (Obr. 23—24.)

BRNO-LÍSKOVEC - variant troubského úvazu.

Oblast rozšíření: Brno-Lískovec a Brno-Bohunice (přifařeny na Staré Brno).

Lidový název šátku: *vídeňské*, u uší jsou *naušnice*, *hošnice*, hranatému zakončení na temeni se říkalo *pikolka*.

Charakteristikon úvazu: *Cépke*, *růžke* se tu též nosily, ale nebylo to všeobecné. Úprava zavinutí konců šátku nad čelem se v mnohém podobá Telnici.

Některé při úvazu nosily hlavu úplně obdélníkového tvaru, říkalo se tomu *na štere rohe*.

Nálezová situace, informátorky: Rozina Jirgálová, roz. Kůrková, 83letá, nosila šátek ještě i na všední den.

Ostatní údaje jako v Troubsku. (Obr. 22.)

ŽEBĚTÍN - variant troubského úvazu.

Oblast rozšíření: farní celek Žebětín s Kohoutovicemi (dnes Brno-Kohoutovice).

Lidový název šátku: šátek je *vevázané* nebo *zavázané*, říká se *věneček*.

Charakteristikon úvazu: variant záleží v tom, že věneček je širší, takový jako v sousedním Jundrově nebo Bystrci.

V Kohoutovicích chodili částečně po žebětínsku, částečně po jundrovsku, částečně po bosonožsku (viz str. 99). V Kohoutovicích rádi podtáčeli cípky, na to musel být velký šátek.

Detaily k okolním vesnicím: V Ostrovačicích se chodilo už *po horske*, tj. *v kukle*. V bystrcké a komínské farnosti nosili šátek *na vdolek* (hlava kulatá), *z vobrácenéma cépkama* a měli *malinky růžičke* (rožky).

Nálezová situace, informátorky: Johanka Brázdová, roz. Coufalová, 78letá, nosila šátek ještě každý den. V obci je dosud asi deset žen, které uvazují šátky.

(Obr. 25.)

BRNO-KOMÍN

Oblast rozšíření: farní celek Komín s obcemi Jundrovem a Žabovřeskami (dnes všechny části Brna).

Lidový název šátku: *vídeňské*. Šátky byly *kvítkové*, *šlahané*, *holé*. *Zavázané* šátek měl *věneček*.

Charakteristikon úvazu: Hlava se váže na kulato, věneček je široký, nejsou záušnice. Za mládí informátorek nosily starší ženy šátek *na růžke* (na rožky).

Období jeho nošení: Před padesáti lety nosily šátek dívky už jen k tanci, a to s cípy zastrčenými a s úvazem posunutým hodně s čela, takže bylo vidět vlasy, kdežto ženy o generaci starší s vlasy pečlivě schovanými a s cípy ven. Ty nosily šátek v neděli, ať šly do kostela nebo do Brna *s putničkó*.

Nálezová situace, informátorky: Marie Šedová, roz. Formanová, 66letá.

V Komíně se nosí šátek na hody ještě dnes.

(Obr. 26–28.)

BRNO-BYSTRC - variant úvazu komínského.

Oblast rozšíření: farní celek Bystrc s obcemi Kníničky a Rozdrojovice.

Lidový název šátku: *vídeňské.* Plocha šátku byla *s kvítkama, táhaná* nebo *hladká. Zavázané* šátek měl *věneček.*

Velikost: původně byly v oblibě šátky menší, později větší.

Charakteristikon variantu: váže se jako v Komíně, jen věneček nepřijde tak nízko nad čelo a jeho konečné uspořádání je jiné (nezavíjí se, ale svazuje).

Období jeho nošení: Kolem r. 1900 nosila děvčata šátek k tanci, matky do kostela, babičky i na všední den.

Detaily k okolním obcím: Není *réček* jako v okolí Bosonoh. Stejně široký věneček je s komínskými a řečkovickými, tvar hlavy i úvaz bez záušnic jako v Komíně.

Nálezová situace, informátorky: Norberta Richtrová, roz. Křípačová, 80letá, si sama vázala šátek, naposledy asi před 40 lety. Nosívala jej do kostela v neděli a k tanci. V obci je tradice dnes mrtvá.

(Obr. 29.)

BRNO-ŘEČKOVICE

Oblast rozšíření: farní celek Řečkovice s obcemi Ivanovice, Jehnice, Medlánky, Mokrá Hora, Ořešín.

Lidový název šátku: *vídňák. Uvázané* šátek měl *uši* a *věneček.*

Charakteristikon úvazu: šátek se váže se záušnicemi, široký věneček přijde hodně nízko nad čelo, takže okraje věnečku i šátku splývají.

Období jeho nošení: Oblíbené šátky k tanci byly hladké, ať již s plochou červenou nebo tmavou. Dříve však takového omezení nebylo. Jinak se nosil jako v Bystrci.

Nálezová situace, informátorky: Františka Milotínská, roz. Komárková, 75letá, z Řečkovic, nosila šátek jen k tanci (za mlada jí ho vázal manžel). Výzkum ztížen nedostatkem informátorek.

(Obr. 30–32.)

JINAČOVICE

Oblast rozšíření: Jinačovice.

Lidový název šátku: *vídňák* měl *táhance* nebo byl *hladké. Zavázaná* hlava má *věneček* a *uši.*

Charakteristikon úvazu: šátek se váže na záušnice, věneček se upravuje do korunky.

Období jeho nošení: před 50 lety nosila děvčata šátek jen k tanci (na hody a na tzv. výlety), ženy o generaci starší do kostela. Informátorka si nepamatuje, že by se v obci byl nosil i ve všední den. To prý tak bylo vidět jen *Zábrňačky* (od Heršpic a od Troubska).

Detaily k okolním obcím: Jinačovice byly přifařeny do Kuřimi, ale tam v ostatních obcích úvaz zanikl mnohem dříve.

Nálezová situace, informátorky: jediná informátorka v obci je Anna Stodůlková, roz. Kučerová, 71letá.

(Obr. 33—35.)

BRNO-OBŘANY.

Oblast rozšíření: do farního celku Obřany patřily obce Soběšice (dnes Brno-Soběšice) a Bílovice u Brna.

Lidový název šátku: *lipské*. Části šátku se jmenovaly *věnec, cépke*. Úvaz byl *bez věnca* nebo *z věncem*, a pak mohl být *na špicu*.

Charakteristikon úvazu: Šátek se váže na záušnice. Úvaz *bez věnca* má cípy spuštěny dolů. Úvaz *z věncem* má věneček buď zavinutý nebo svázaný *(na špicu)*. Do věnečku se nad čelo zasunoval papír, aby vázání lépe drželo. Jestliže chtěly být ženy slavnostněji nastrojeny, vystrčily cípky nad čelem.

Období jeho nošení: Počátkem tohoto století chodily dívky v šátku do kostela a k tanci. Ženy o generaci starší nosily jej i ve všední den na pole, ale obnošený; v neděli se braly lepší, nové. Šátky se vždy vázaly každý den znovu.

Starší nosívaly šátek s cípy spuštěnými, a to i do kostela, na něm často ještě *kukličku*.

Detaily k okolním vesnicím: Úvazy jsou velmi blízké židenicko-juliánovským.

Nálezová situace, informátorky: Klára Vojtová, roz. Fricová, 76letá.

Tradice je dosud živá.

(Obr. 40—41.)

BRNO-ŽIDENICE.

Oblast rozšíření: Husovice, Juliánov a Židenice (přifařeno do Zábrdovic; dnes patří všechny tyto obce do Brna).

Lidový název šátku: v Juliánově *hózlendr*, v Židenicích *vídeňské*, *vídňák* nebo *lipské*. *Uvázané* nebo *zavázané* šátek může být *na grču, na věneček, na skevo*.

Velikost šátku: používalo se šátků velikých rozměrů (dříve menších).

Charakteristikon úvazu: Úvazy jsou většinou bez záušnic. V Juliánově se vázal *na grču* (tj. nad čelem na suk a ještě se ovinul), při šátku menších rozměrů se *grča* podkládá papírem. V Židenicích i Husovicích se váže *na věneček*, při čemž cípy jsou zastrčeny a stejnoměrně rozloženy. Při úvazu *na skevo* jsou cípy zastrčeny po bocích.

Období jeho nošení: Šátek s tmavým středem nebyl považován za sváteční, bylo nemyslitelné, aby se vzal na hody. V Juliánově k tanci byl oblíben šátek s hladkou červenou půdou. Starší babičky nosívaly menší šátek se spuštěnými konci ve všední den i v neděli, na něm někdy ještě *kukličku*, nebo měly při úvazu jeden rožek vystrčený.

Detaily o obcích: V Židenicích a Husovicích byl úvaz stejný, v Juliánově rozdílný. V Zábrdovicích se šátek přestal nosit dříve.

Nálezová situace, informátorky: Úvazy v Židenicích jsou popsány podle článku E. Babákové (Zaniklý kroj v Brně-Juliánově a Židenicích, 1952, 216). Od té doby takřka všechny její informátorky zemřely. Juliánovský úvaz si pamatují ještě dnes (inf. Anna Chlupová, roz. Graumannová, 68letá), jen v Židenicích jsem jej našla pozměněný u mladších

žen, které šátek nosily jen na tanec. Cecilie Wiesmannová, roz. Švábenská, 72letá, uvázala šátek *na grču;* sdělila, že starší nosívaly úvaz jen se zasunutými konci vpředu, ale ten nebyl k tanci oblíbený, protože se rozdělával.

(Obr. 36—37 Židenice, 38—39 Juliánov.)

BRNO-LÍŠEŇ.

Oblast rozšíření: Brno-Líšeň, částečně i Brno-Slatina.

Lidový název šátku: *tyról,* zřídka *vídeňské.* Maličkým tyrólům prý se říkalo *turecky.* Plocha šátku byla *táhaná, hladká, s kvitkama,* určitému druhu šátku se říkalo *šlapánské. Vyvázané* šátek měl *uši,* byl buď *spoščené,* nebo se úvaz jmenoval *na skevo* — pak byl *na rožke* nebo uvázané *na růžičko.*

Velikost: Nosily se šátky malé, ba i větší se přehýbaly na tuto velikost.

Charakteristikon úvazu: malý šátek se musel vázat tak, aby kytička, která je na šátku ve dvou protilehlých rozích, přišla doprostřed týlu. Malé rozměry podmiňují všechno ostatní: záušnice se úplně vytáhnou, takže je vidět okraje šátku i zpředu; dále na něm závisí rozložení zadního cípu i vázání *do růžičky* (je-li šátek větší a nedá se přizpůsobit, např. u malých dětí, cípy se ovinují).

Období jeho nošení: Běžně s tmavou půdou nosily šátky jenom stařenky. Do první světové války nosily všechny ženy vyvázaný šátek, ve všední den kartounový, v neděli *tyról;* děvčata k tanci, nebyla-li stárkami, a potom do kostela o svátku sv. Martina (a to i ta, která byla v tom roce stárkami), kdy se za děvčata konala zvláštní mše.

Úvaz se omezuje jen na obec Líšeň a byl typický zvláště pro trhovkyně. Nosily jej donedávna.

Nálezová situace, informátorky: spolehlivá informátorka Anastázie Valoušková, roz. Svobodová, 72letá, která váže šátky na slavnosti. Tradice je velmi živá.

Tento úvaz, jakož i sloh celého kroje inspiroval malířku M. Gardavskou k několika studiím.

(Obr. 48—50.)

BABICE U BRNA.

Oblast rozšíření: farní celek Babice s Kanicemi a Řícmanicemi.

Lidový název šátku: *lipské,* méně často *vídeňské.* Plocha šátku byla *hladká, s kvitkama* nebo *táhaná. Zavázané* šátek byl vždy *s hošama* (ušima, záušnicemi), měl nad čelem *nakróceny cépke* nebo byl věneček nad čelem svázán tak, že tvořil *poduško.* Takovému úvazu se říkalo *na věneček.*

Charakteristikon úvazu: Informátorky se pokoušely uvázat šátek popsaným způsobem; ale na hřbitově v Kanicích jsem našla fotografii Antoníny Sedlákové (1873—1937), která tu dřív vázávala šátky děvčatům na hody, ve vyvázaném šátku s konci věnečku zavinutými.

Období jeho nošení: všední *tiščené* šátek se vázal stejně jako sváteční, ať už se bral na pole nebo do Brna.

Detaily k okolním obcím: úvaz tvoří přechod mezi ochozským a obřanským.

Nálezová situace, informátorky: V místě (v Babicích) nebylo spolehlivé informátorky. Začátkem tohoto století prý nosila jen jediná žena vyvázaný šátek na slavnosti. V Kanicích 99letá Barbora Marvánková si sice mnoho pamatovala, ale pro stáří šátek už uvázat nemohla. Jiné spolehlivé informátorky v obci není.

OCHOZ U BRNA.

Oblast rozšíření: farní celek Ochoz-Obce.

Lidový název šátku: *lipské, táhané.*

Velikost: Oblíbené byly menší šátky.

Charakteristikon úvazu: Pod šátek se dával malý bílý plátěný čepeček a uvazoval se šňůrečkami pod vlasy. Chránil před ušpiněním. Šátek se váže se záušnicemi, může mít zakroucené *rožky*, které se později zasunují do věnečku.

Období jeho nošení: Kolem r. 1900 se nosil do kostela a na tanec, starší ženy i ve všední den — ovšem *tiščeny* nebo *turecky* — často s konci dolů. Přechodná byla móda z doby kolem r. 1910, kdy se vpředu k okrajům šátku přišívala bílá kraječka.

Nálezová situace, informátorky: Anna Poláková, roz. Blatná, 95letá, Anna Kalíšková, roz. Šnajdrová, 78letá.
Tradice je ještě velmi živá.

(Obr. 41—46.)

ŠLAPANICE U BRNA.

Oblast rozšíření: farní celek Šlapanice s obcemi Bedřichovice, Jiříkovice, Kobylnice, Ponětovice.

Lidový název šátku: *hózlendr*, s půdou červenou hladkou, nebo *mórované. Uvázané* šátek mohl být *na dva rožke. Řemeslnická* děvčata si jej uvazovala *na peřinko.*

Velikost: střední.

Charakteristikon úvazu: Pod šátek se brával malý bílý plátěný čepec ozdobený drobounkou výšivkou nebo půlečka, která se vpředu vyztužovala složeným pruhem papíru širokým *na maló píď*, aby se šátek lépe vázal a aby lépe držel.

Období jeho nošení: Vázání *na dva rožke* bylo oblíbeno na rozhraní století, později se udrželo u starších žen.
Červený hladký šátek byl nejoblíbenější, protože prý nejlépe slušel, *mórované* se nosil na hody až v úterý.
Ve všední den se nosily *kocmrňáke* tištěné, kartounové. Nové se vzaly i v neděli odpoledne; mohly mít konce spuštěné dolů. Stejný úvaz tibetového šátku se jmenoval *rovný* a nosil se později. Pozdější je způsob vysunování *reličků* i zpod šátku.

Detaily k okolním obcím: v přifařených obcích byly rozdíly nepatrné — v Kobylnicích prý se nosil věneček více s čela, v Jiříkovicích nad čelem *peřinka.*

Nálezová situace, informátorky: jsou podobné jako v Židenicích. Od výzkumu dr. L. Kunze uplynulo takřka 10 let a většina jeho spolehlivých informátorek zemřela. Mladší sice úvaz dovedou, protože tradice je tu dosud živá, ale všechny údaje už si tak nepamatují; proto byly čerpány hlavně z článku cit. autora.
Inf. Marie Zemanová, roz. Krčmová, 67letá.

(Obr. 42.)

TVAROŽNÁ.

Oblast rozšíření: farní celek Tvarožná s obcemi Horákov, Mokrá, Velatice, Blažovice.

L i d o v ý n á z e v š á t k u : *lipské, vídňák, hózlendr.* Okraj mohl být *šlapanické*, ostatní plocha *mrskaná s halózkama nebo ružová* s kvítečky. *Zavázané* šátek měl *uši* a byl *veložené* nebo *bez veložení.*

V e l i k o s t : střední.

C h a r a k t e r i s t i k o n ú v a z u : Při uvazování šátek se přehýbal, zvlášť když byl větší, a do přehnutí se vkládal papír, *habe to nad čelem nebelo jak na koleně.* Toto přehnutí se schovalo dospodu. Je-li šátek s konci spuštěnými, říká se, že je *bez veložení*, jsou-li konce vedeny ještě nahoru, *je veložené.* Věneček se uvazuje hodně vzadu, konce jsou jen zasunuty.

O b d o b í j e h o n o š e n í : *veložené* šátek je úvaz slavnostní, nosil se k tanci ve dne, večer jen šátky menších rozměrů bez vyložení, protože prý nebyly tak těžké. Za tance se také zadní cíp přehazoval přes hlavu. Stávalo se, že dívkám, které měly málo vlasů, šátek při tanci spadl.

Kolem r. 1900 byl šátek běžný ve všední den i v neděli. Děvčata jej v té době nosila vyložený, ženy o generaci starší vždy bez vyložení.

N á l e z o v á s i t u a c e , i n f o r m á t o r k y : v obci je živá tradice. Inf. Berta Šmerdová, roz. Pražáková, Tvarožná, 82letá.

(Obr. 51—57.)

BRNO-TUŘANY.

O b l a s t r o z š í ř e n í : farní celek Tuřany s obcemi Dvorska, Holásky, Chrlice, Brněnské Ivanovice, osada Slatinka. (B. Ivanovice a Dvorska byly obce německé.)

L i d o v ý n á z e v š á t k u : *vídeňské* nebo *hózlendr.* Býval *táhané*, nejoblíbenější však s hladkou červenou plochou. Je tu znám *šlapanské* kraj. *Uvázaný* šátek má *uši*, konce věnečku převázané nad čelem se jmenují *šmytec.*

V e l i k o s t : střední.

C h a r a k t e r i s t i k o n ú v a z u : Do přehnutého okraje nad čelo se vkládá papír, zadní cíp se upravuje v pečlivý záhyb tak, že kytička v rohu přijde vždy nahoru. Věneček se váže hodně vzadu, cípy se jen zasouvají.

O b d o b í j e h o n o š e n í : Starší ženy nosívaly rožky vysunuté, i uvázání nad čelem bývalo širší. Dnes je užší, protože prý je slušivější. Konce spuštěné se nosily na všední den po domě. Všední šátky byly tištěné, kartounové. Tmavé, které se nosily hlavně v postě a na pohřeb, brávaly se na hody druhý den jako méně slavnostní.

D e t a i l y k o k o l n í m o b c í m : Situace Slatiny je zajímavá: protože je položena mezi obcemi se silnou individualitou a tradicí, některé ženy chodily po líšeňsku, jiné po tuřansku nebo po šlapansku. V Ivanovicích nosívaly šátek *na levő ruko* (vázal se vzadu na opačnou stranu). Úvaz je podobný tvaroženskému i újezdskému.

N á l e z o v á s i t u a c e , i n f o r m á t o r k y : Tradice je v obci velmi živá. Šátek, jakož i kroj se nosí o slavnostech, hlavě o hodech a ostatcích. Inf. Julie Kudláčková, roz. Krejčová, 75 let.

(Obr. 61—64.)

ÚJEZD U BRNA A TELNICE.

O b l a s t r o z š í ř e n í : farní celek Telnice s obcí Sokolnice; Újezd u Brna se Zatčanami (obojí už v okrese Slavkov).

L i d o v ý n á z e v š á t k u : *vídeňské* (Újezd), *marisák*[1]) (Telnice). Plocha

[1]) Podobný název šátku je na Rohatecku — *muryšový* šátek (na tmavém fondě pomalovaný) se nosil ke smutečním příležitostem. Klvaňa, 1919, 49. K názvu *drnda* srovnej pozn. na str. 95.

byla *kvítečkovaná* nebo *hladká*, je znám i *šlapanské* šátek. Té části, které se v Troubsku říká *taška*, se říkalo *drnda* a tento název se přenášel na celý šátek (*no, abechme vám nepomačkale te vaše drnde!* — říkávali přespolní chlapci, když se děvčata rozmýšlela, mají-li s nimi tancovat). *Zavázané* šátek měl *uši*, byl buď *na věneček* nebo *na rožke*.

Velikost: střední.

Charakteristikon úvazu: Při úvazu je zřetelná tendence formovat tvar hlavy do hranata. Zadní cíp je poskládán tak, aby vynikla kytička v rohu. Při úvazu *na věneček* je věneček pěkně *veložené* (složený květy nahoru), při úvazu *na rožke* se věneček *króti* už od zadního převázání, rožky jsou pak velmi tenké, pečlivě nakroucené, trčí na obě strany vodorovně.

Období jeho nošení: Šátek se prý nosil, *jak kdo chcél, třeba spoščené*. Nejslavnostnější však byl úvaz na rožky, který se nosil hlavně na mladé hody. Když se děvčata chytila do kola, což je charakteristické pro Brněnsko, v jednom kruhu byla děvčata s úvazem na věneček, v druhém uprostřed na rožky. Zaušnice bývaly k tanci zašpendleny, aby šátek nespadl. *Schoděny, scuchany* šátky se nosily na všední den, ale starší tetičky měly *tiščeny*. V Telnici se *tiščeny* nosily *na hladko* se spuštěnými konci.

Detaily k okolním obcím: Mezi Újezdem a Telnicí je nepatrný rozdíl při úvazku na věneček. Úvaz má některé tendence jako v Tuřanech (zadní cíp), jednak jako v Lískovci (celkový tvar hlavy a věneček).

Nálezová situace, informátorky: Anděla Charvátová, roz. Holánková, 76letá, Telnice. Anežka Vítková, roz. Pleská, 78letá, Újezd. Tato informátorka je dcerou blízkého dělnického spolupracovníka Hybešova, sama pracovala v továrně, ale chodila oblečená jako ostatní děvčata ve vsi.

(Obr. 65—68.)

Malé šátky a vlňáčky tovární výroby.

Malé šátky, všeobecně zvané *kukla, kuklička, kuklenka*, začala pronikat až ke konci století. Nejdříve se nosily na všední den k pracovnímu oděvu, později na přelomu století i do kostela — v létě hedvábné, většinou brokátové, v zimě plyšové nebo soukenné, v jednom cípu a dvou přilehlých stranách strojově barevně vyšité naturalistickými květy a vroubené dlouhými třásněmi. Nosily se i tzv. tibetové, černé se zelenožlutým tištěným vzorem kolem všech čtyř stran, s třásněmi, později bez nich. Bílé šátky byly považovány za nejslavnostnější. Mezníkem nošení teplejšího a brokátového šátku byl svátek Všech svatých a Vzkříšení. (*Všech svatéch voblíká, Skříšení zeslíká.*) Ve všední den se nosily v zimě *kalmukovy kukle — kalmučke* — tmavých barev (nebo malé vlňáčky, o těch později), v létě kartounové světlé, tištěné. *Kosmanovské* šátky byly červené.[1])

Starší úvaz je *bez přehnótiho* (bez přehnutí) nad čelem (obr. 59); na jihozápadě se udržuje hranatý tvar úvazu vlivem spodní půlečky, která tu zbyla od vídeňského šátku. Půlečka se nosila ve všední den i v neděli. Šátek se nosil dosti stažen do očí. Přehnutí nad čelem je pozdější. (Ve Střelicích se mu říkalo *šmigola*.) Obojí se vyznačuje pečlivým poskládáním u obou uší a dvojitým uzlem pod bradou. Je to úvaz nejjednodušší, zároveň však nejmladší.

V létě se kartounový šátek často vázal dozadu pod vlasy. Všeobecné tendence (např. tvar hlavy) i tu zůstává tradiční. Na jihozápadě se tomuto vázání říkalo *na réč*, na severozápadě a severu *na Hanačku*, jinde není zvláštního po-

---

[1]) Jsou to asi kosmonosské od Mladé Boleslavi.

jmenování. Úvaz je čistě pracovní a nosí se jen k polním pracím. Dodnes je běžný. (Obr. 58.)

Tibetový šátek se mohl vázat *na hladko*, tj. podobně jako vídeňský šátek se spuštěnými konci. Jím nahradily vídeňský šátek starší ženy (Líšeň, Ořechov).

V zimě se nosily malé vlňáčky, které se vázaly *na babko*, *na babičko*, ženy bývaly *zababušené*. Cípy se vedly pod bradu a dozadu se zavázaly. Nosí se tak dodnes. (Obr. 60.)

V.

Přehozy.

Přehozy sice nejsou vysloveně pokrývkou hlavy, nelze je však v této souvislosti pominout. Pozůstalosti nám uvádějí přehozy bílé, plátěné, nejvýš ještě s vetkaným červeným proužkem. Továrně vyrobené (barevné) byly dovezeny kolem polovice 19. stol. prý ze Saska formany, jak o tom mluví informátorky (babička 80leté nosila ještě plachetky). Bývaly z bavlněné, nejčastěji však z vlněné tkaniny. V přechodném období byly tenčí, mnohobarevně potištěné ve složitých geometrických nebo naturalistických ornamentech, teplejší pak s vetkávaným vzorem nebo pruhované (z jara a na podzim kostkovaný — *cirkasový*, nebo *tabuláč*, v zimě *orbajtový* — modrofialový se složitým vzorem). Ke konci období nošení vlňáků se objevují pleteninové, v Bosonohách zvané *líšeňské*.

Vlňáky se pořizovaly do výbavy nebo je dostala matka při narození dítěte. Proto se mu místy říká *hóvodňák*, neboť se v zimě neslo dítě do něho zabalené ke křtu, byla jím přioděná matka k úvodu. Nosíval se pak v největší zimní svátky (vánoce, Nový rok, hromnice). Tyto vlňáky-hóvodňáky byly nejhonosnější. V Bosonohách dostávala děvčata svůj první vlňák v 16 letech, do té doby si půjčovala matčin. V této obci podle nošení vlňáku se rozeznaly svobodné od vdaných. Vdané nosily přehoz v zimě v létě, svobodné jen v zimě. O období nošení bílých vlňáků platí totéž co o bílých šátcích.

Vázaly se podobně jako půlka: přeložily se na trojúhelník, přehodily i přes hlavu ve vyvázaném vídeňském šátku, překřížily vpředu a buď na jednom boku přišpendlily a na druhém loktem přidržovaly (sr. Babáková, 1951, 222, obrázky M. Gardavské z Líšně; obr. 47), nebo převázaly vzadu. Často přes zadní cíp, aby vlňák více přilehl a bylo v něm tepleji. Ve Šlapanicích se tomuto způsobu nošení říká *do křížku*. Ještě dnes je možné vidět tak starší ženy v neděli. Na rychlou chůzi se vlňák jen přehodil a přidržel pod bradou. Přehnutí vlňáku na obdélník a sepnutí sponkou pod bradou je pozdější, nosí se před zánikem. Ve Šlapanicích se nazývá tento způsob *na pléd*.

Trhovkyně a kterékoli ženy při dlouhotrvající práci venku v zimě ještě dnes si omotávají složený vlňák (ovšem starší, obnošený) kolem těla.

Prameny:

Babáková, Eva, Zaniklý lidový kroj v Brně-Židenicích a Juliánově. Čas. Moravského musea 36 (1951) 210—226.
Bečák, Jan R., Lidové umění na Hané. Velký Týnec, nákl. vlast., 1941.
Burk, Jan, Brněnský kroj. ČL 30 (1930) 293—296.
Felkl, Hans, Hochzeitsbrauchtum in Ober-Gerspitz. Zweites Heimatbüchlein d. Brünner deutschen Sprachinsel. Brno, G. u. R. Karafiat, 1925. (5—22).
Gardavská, Marie, Rakousko-Uhersko, typy lidové. V. Lišeňáci u Brna I, II.
Gemeinde-Gedenkbuch Mqrbes (Moravany). Rukopis, str. 7—8.
Hanika, Josef, Sudetendeutsche Volkstrachten. Liberec, F. Kraus, 1937.

Hanke z Hankenštejna, Bibliothek der Mährischen Staatskunde. Wien, Joh. David Hörlig, 1786.
Horn, Wilhelm, Mährens ausgezeichnete Volkstrachten. Brno, 1837.
Klvaňa, Josef, Lidové kroje na Moravském Slovensku. Národopis lidu českoslov., díl I, Mor. Slovensko, sv. 1. 97—252. Praha, Národop. museum českoslov., 1918.
Kratochvíl, Aug., Ivančický okres. Vlastivěda moravská II/23, 1904. Židlochovský okres. Vlastivěda moravská II/79, 1910, Pohořelský okres. Vlastivěda moravská II/81, 1913. Brno, nákl. mus. spolku.
Kunz, Ludvík, Lidový kroj ve Šlapanicích u Brna. Čas. Moravského musea 34 (1950) 367—412.
Ličman, Alois, Slavkovský okres. Vlastivěda moravská II/57, 1921. Brno, nákl. mus. spolku.
Ludvíková, Miroslava, Lidový kroj na Brněnsku. Střelice u Brna. Čas. Moravského musea 40 (1955) 164—176. Lidový kroj na Brněnsku, II. Obce na západ od Brna. Čas. Mor. musea 42 (1957) 85—104.
Pilnáček, Josef, Paměti městyse Černá Hora. Černá Hora, nákl. vlast., 1926.
Pokorný, V. J., Říčany na Moravě. Kapitoly z jejich dějin. Brno, 1923.
Rektořík, Frant., Pohled na Petrov, 1817.
Slavík, F. A., Brněnský okres. Vlastivěda moravská II/6. Brno, 1897.
Stránská, Drahomíra, Lidové kroje československé. Díl I — Čechy, Praha, J. Otto, 1949.
Sušil, Fr., Moravské národní písně. Praha, Vyšehrad, 1951, 4. vyd.
Urbachová, Eva, Lidový kroj v Brně-Králově Poli a Řečkovicích. Čas. Moravského musea 38 (1953) 83—88.
(Vesna, Brno), Kroje okolí Brna (Mor. mus., sign. 3—99).
Lidový kroj Šlapanice u Brna (Mor. mus., sign. 3—100).
Lidový kroj Líšeň u Brna (Mor. mus., sign. 3—101).
Bez roku vydání, rozmnoženo.

Národopisné sbírky těchto museí:

Boskovice, Brno, Ivančice, Jevíčko, Klobouky u Brna, Moravské Budějovice, Olomouc, Praha, Vyškov, Znojmo.

Pozůstalosti

uvedeny na str. 102, Čas. Mor. musea 42 (1957).

Za metodickou pomoc děkuji dr. L. Kunzovi.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Haartrachten und Kopfbedeckungen der Bäuerinnen aus der nächsten Umgebung von Brno (Brünn) kann man heute bis zum Jahre 1748 verfolgen, da auf einem Bild des Malers Korompay „Brünn zur Zeit der Fronleichnamsprozession" Frauen mit einer Frisur um eine flache, symmetrische, gegen das Ende zu erweiterte Metallnadel zu sehen sind. Diese Haartracht hat sich bis zum heutigen Tag erhalten und wird im östlichen Teil der Gegend am Feiertag des Kirchenpatrons von Mädchen zum Tanz getragen, wobei die Frisur noch mit einem gefalteten Kopftuch umwunden wird. Südwestlich von Brno (Brünn) wurde sie bis in die jüngste Zeit — mit Kranz und ohne Kopftuch — von Bräuten getragen. Eine besonders komplizierte Haartracht trugen die Jungfern zu Fronleichnam, auf Wallfahrten und bei Begräbnissen, im Osten der der Gegend auch zu Hochzeiten.

Verheiratete Frauen bedeckten in den Jahren von 1750 bis 1850 ihr Haupt mit dicht gesteppten Brokathauben, deren Kopfteil nach hinten zu abgeflacht in die Breite verlief. Die Hauben waren mit Papier versteift und mit blauen Taftbändern geschmückt. Diese und ähnliche Hauben kommen auf einem breiten Gebietsstreifen in Südmähren von Moravské Budějovice bis Klobouky u Brna, nördlich von Brno im Flußtal der Svitava und in der Kleinen Hanna bis zur ehemaligen Sprachgrenze vor. Als kostbarer Trachtenbestandteil wurden sie nur an hohen Feiertagen getragen.

Seit Beginn des 19. Jahrhunderts trugen verheiratete Frauen ganz allgemein ein großes weißes Kopftuch, das an drei Ecken mit roten, später mit weißen Stickereien verziert war. Zwei Enden wurden unter dem Kinn gekreuzt und dann über dem Scheitel zusammengebunden. Das Kopftuch war ein Bestandteil der Trauertracht und überlebte seit den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts als Kopftracht beim ersten Kirchgang und bei der Kindstaufe.

Um das Jahr 1830 begannen die Frauen fabriksmäßig erzeugte große Kopftücher mit geblümten Rändern und kleinen Blumenornamenten im Mittelfeld zu tragen, die je nach dem Herstellungsort sächsische, Leipziger oder Wiener Tücher genannt wurden. Das Kopftuch wurde diagonal gefaltet und die beiden Zipfel wurden über dem Scheitel zusammengebunden, wobei die Enden entweder frei herabhingen oder nach vorne zu über die Stirn gebunden wurden. In den Vororten und in der nächsten Umgebung der Stadt selbst kann man jedoch fast in jedem Pfarrsprengel Varianten feststellen.

Im Lauf der Zeit wurden diese Kopftücher ohne Unterschied von jungen und alten, von ledigen und verheirateten Frauen getragen. Doch wurde das Binden der Tücher immer komplizierter. Der Wandel der Volkstracht äußert sich auch darin, daß man zu Begräbnissen und zur Fastenzeit ein Tuch mit schwarzer Grundfarbe nahm, das dann auch sonn- und wochentags, in die Fabrik und auf das Feld getragen wurde; nur das Material war verschieden. Arbeiter- und Bauernmädchen banden die Kopftücher ohne Unterschiede, die nur in Šlapanice und allgemein zur Zeit erscheinen, als diese Kopftracht zu verschwinden begann. Die Kopftücher wurden, vor allem von Marktweibern, bis in die Zeit des ersten Weltkrieges getragen. Wenn auch noch später für das Tragen kleiner, unter dem Kinn gebundener Kopftücher gewisse Regeln galten, so kann man doch sagen, daß mit dem Verschwinden der Wiener Tücher die Volkstracht der Brünner Gegend verklang.

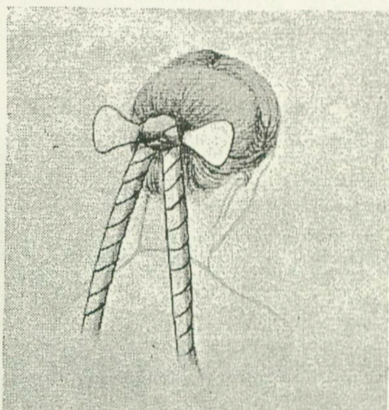
Abschließend betrachtet die Verfasserin die Umhängtücher, welche im Winter und bei schlechtem Wetter getragen wurden.

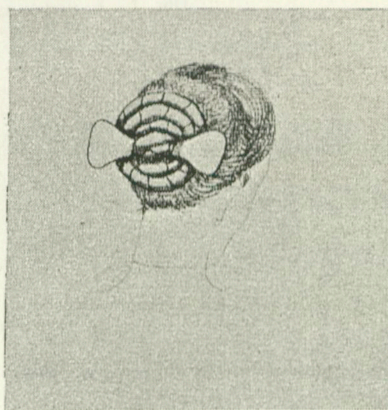
Obr. 1.

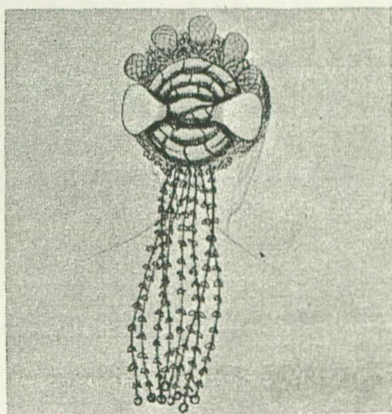
Obr. 2.

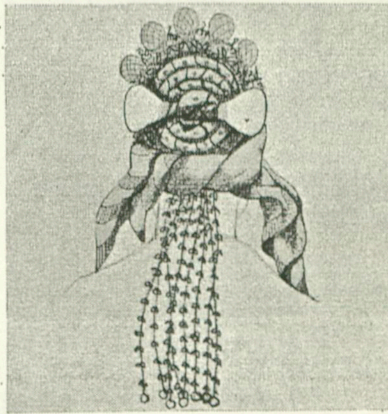
Obr. 3.

Obr. 4.

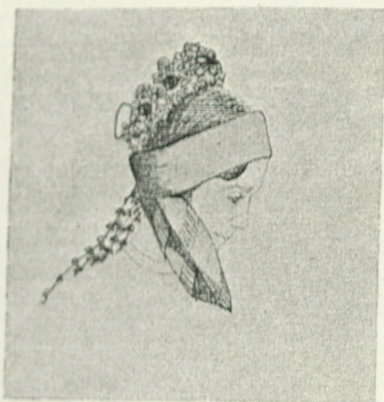

Obr. 5.

Obr. 6.

1

Obr. 7.

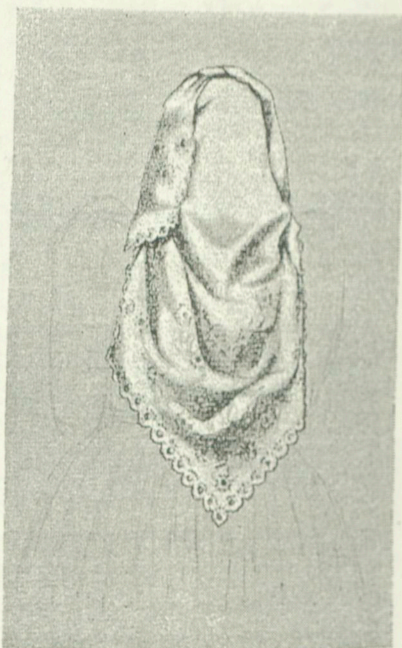

Obr. 8.

Obr. 1.—8. Postup zaplétání vlasů (Brno-Líšeň).

Obr. 9.

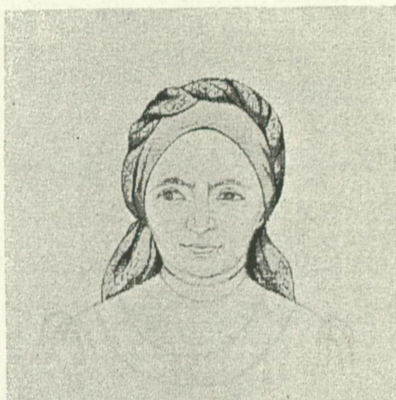

Obr. 10.

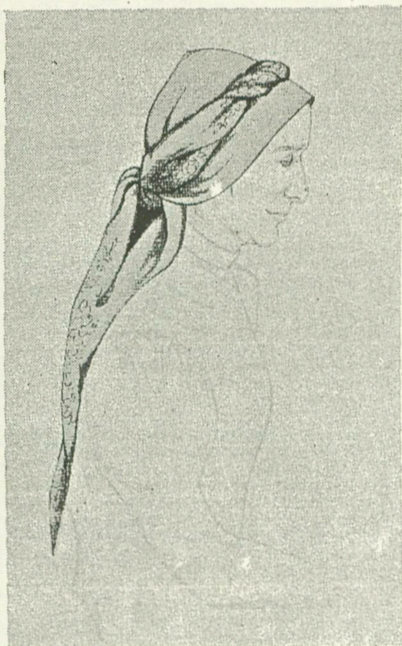
Obr. 9.—10. Šata z Brna-Líšně (podle akv. M. Gardavské).

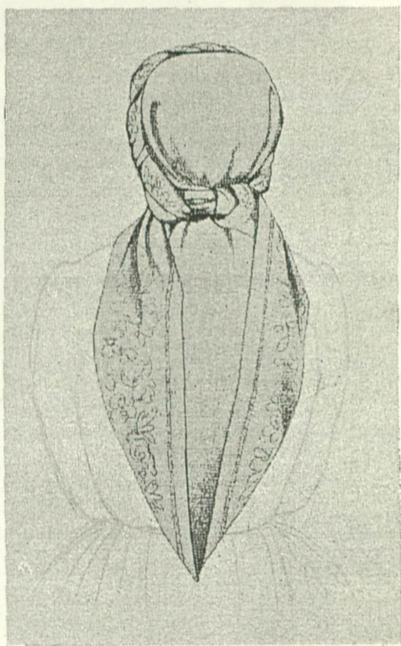
Obr. 11.

Obr. 12.

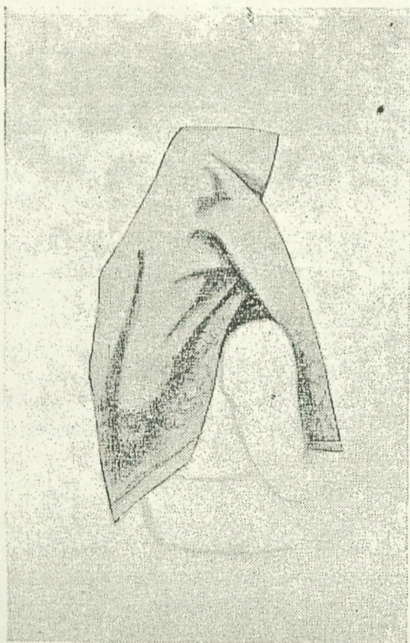
Obr. 13.

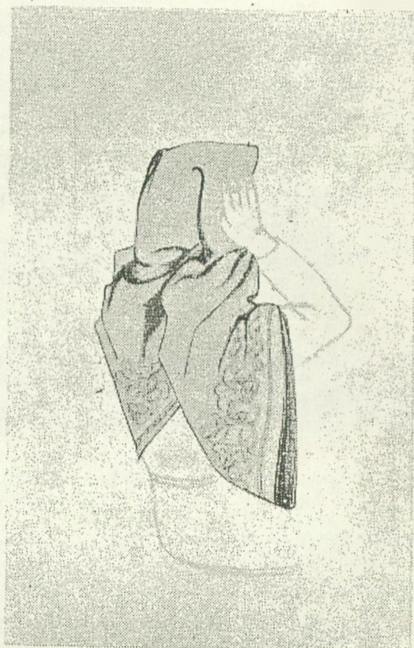

Obr. 14.

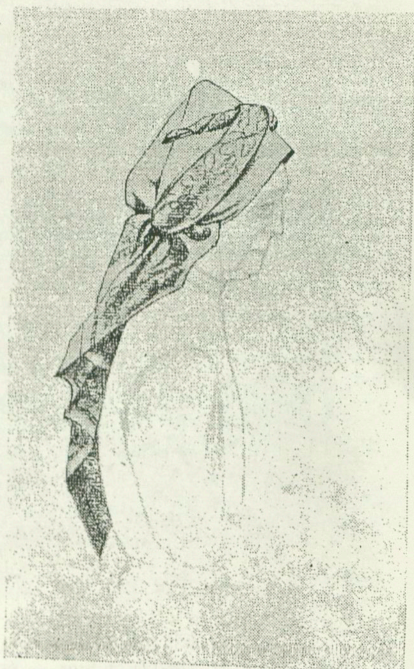
Obr. 11. Ořechov u Brna — úvaz šátku stiarších žen na počátku 20. století.

Obr. 12.—14. Současný stav.

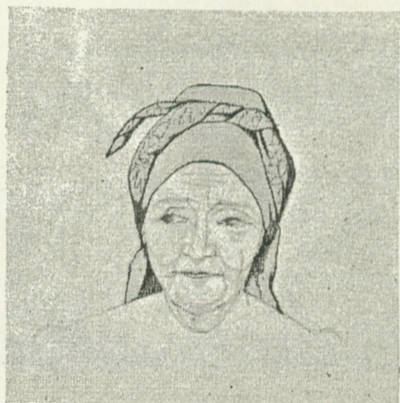

Obr. 15.

Obr. 16.

Obr. 17.

Obr. 18.

Obr. 15.—18. Postup vázání šátků (Troubsko u Brna).

Obr. 19.

Obr. 22.

Obr. 20.

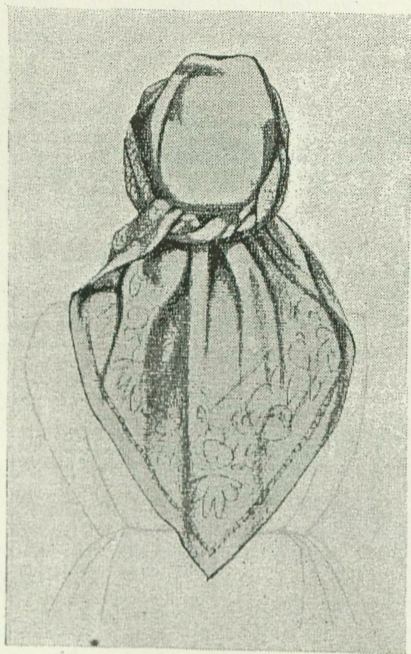
Obr. 21.

Obr. 19.—21. Troubsko. Úvaz s cépkama.

Obr. 22. Brno-Lískovec. Variant troubského úvazu.

Obr. 23.

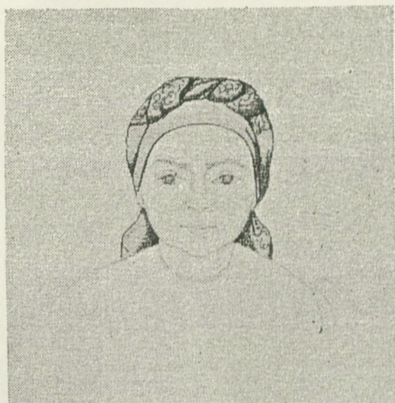
Obr. 24.

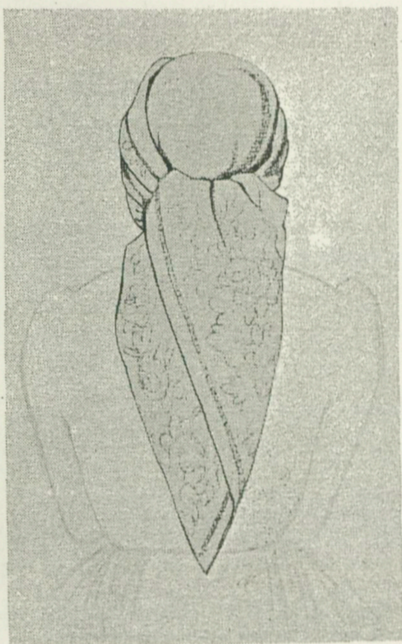
Obr. 25.

Obr. 23.—24. Nebovidy. Variant troubského úvazu.

Obr. 25. Žebětín. Variant troubského úvazu.

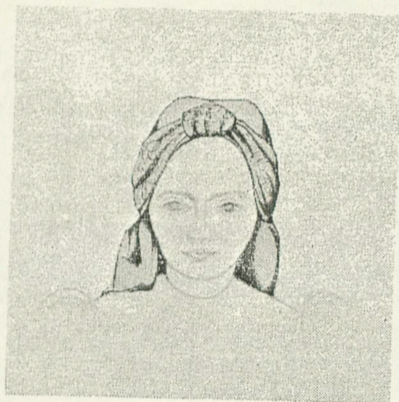

Obr. 26.

Obr. 29.

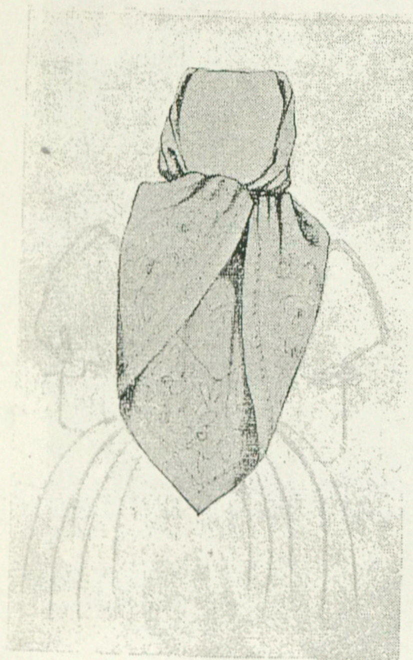

Obr. 27.

Obr. 28.

Obr. 26.—28. Brno-Komín (současný stav z Jundrova).
Obr. 29. Brno-Bystrc. Variant komínského úvazu.

Obr. 30.

Obr. 31.

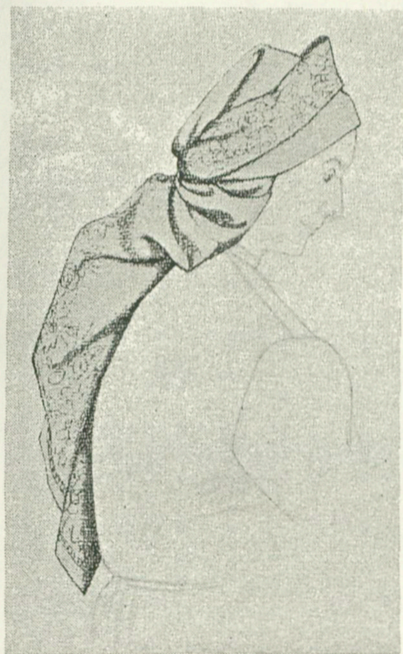

Obr. 32.

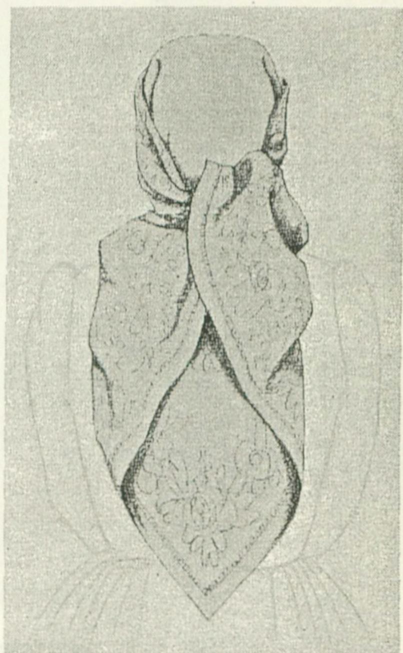
Obr. 30.—32. Brno-Řečkovice.

Obr. 33.

Obr. 34.

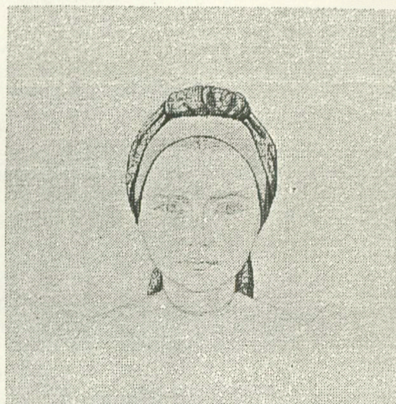

Obr. 35.

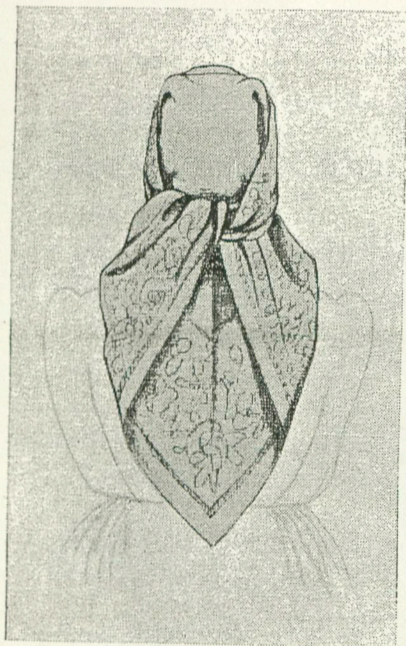
Obr. 33.—35. Jinačovice.

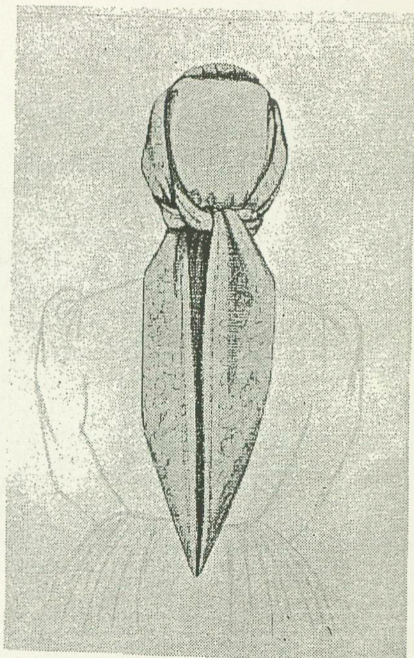
Obr. 36.

Obr. 38.

Obr. 37.

Obr. 39.

Obr. 36.—37. Brno-Židenice. Úvaz na grču.

Obr. 38.—39. Brno-Juliánov. Úvaz na grču.

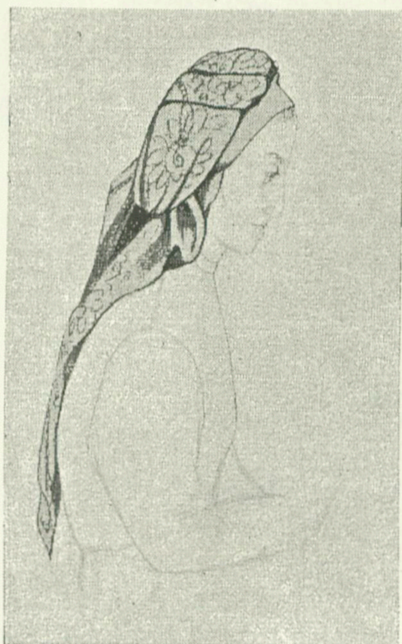
Obr. 40.

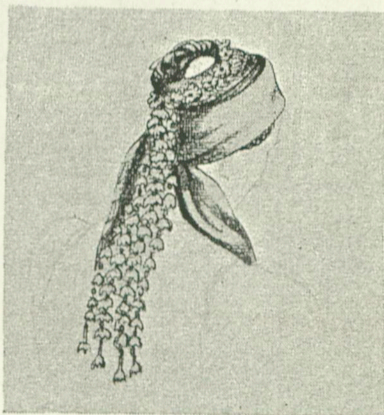
Obr. 42.

Obr. 42. Šlapanice. Úvaz na peřinko (rekonstrukce).

Obr. 43. Variant zaplétání vlasů ze Šlapanic.

Obr. 41.

Obr. 43.

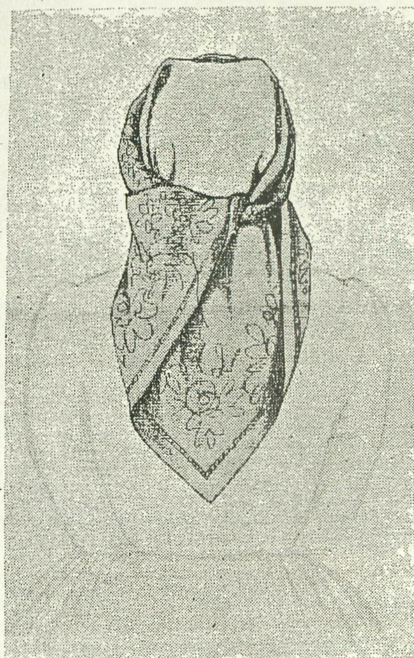
Obr. 40.—41. Brno-Obřany.

Obr. 44.

Obr. 45.

Obr. 46.

Obr. 44. Ochoz u Brna. Úvaz na rožky.

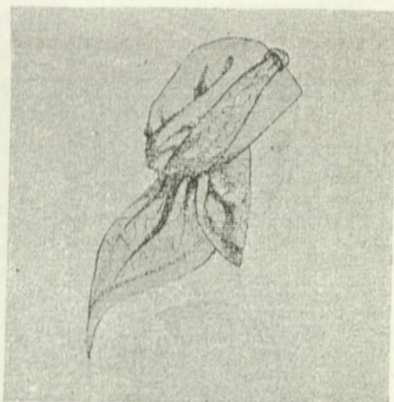
Obr. 45.—46. Ochoz u Brna.

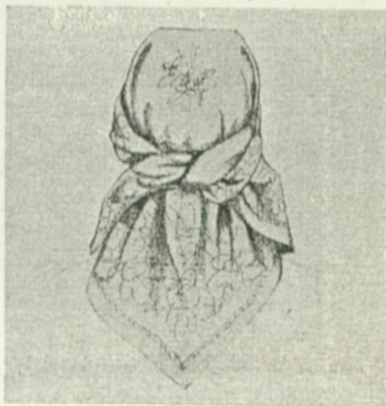
Obr. 47.

Obr. 48.

Obr. 49.

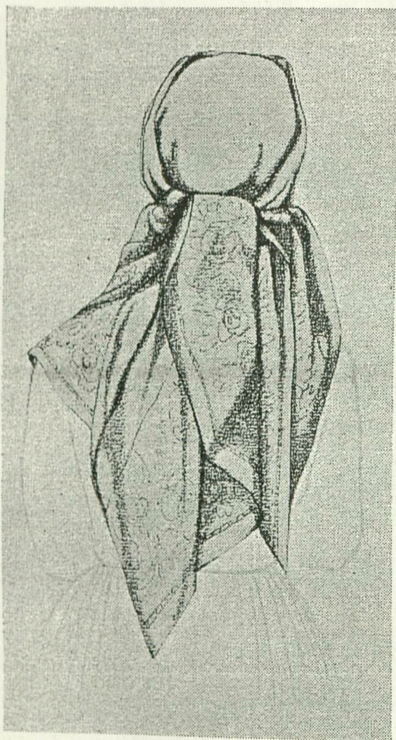
Obr. 50.

Obr. 47. Způsob nošení vlňáků v Líšni (podle akv. M. Gardavské).

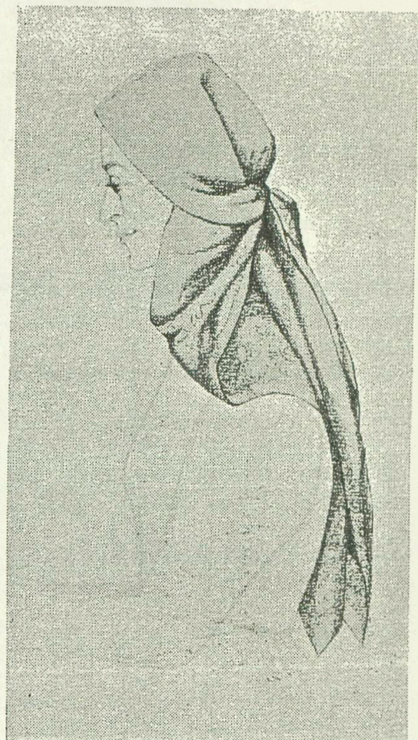
Obr. 48.—50. Brno-Líšeň.

Obr. 51.

Obr. 52.

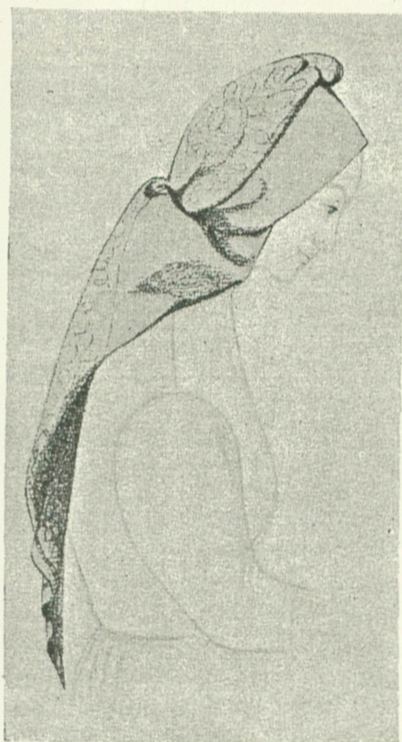

Obr. 53.

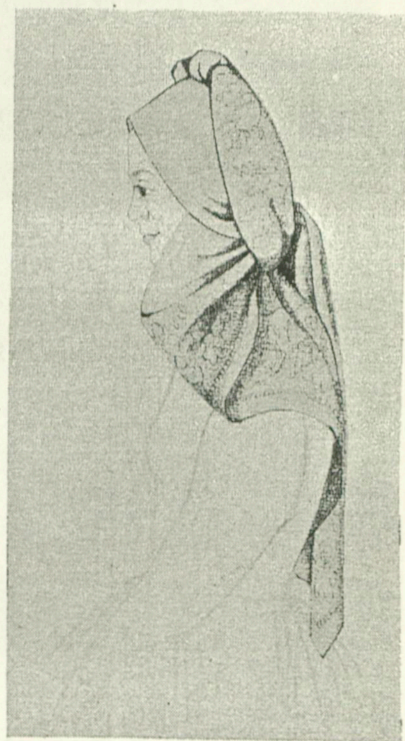
Obr. 51.—53. Tvarožná. Šátek bez veložení.

Obr. 54.

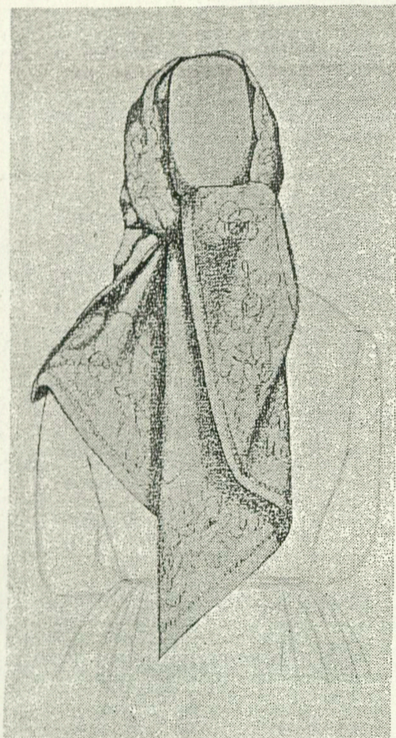

Obr. 55.

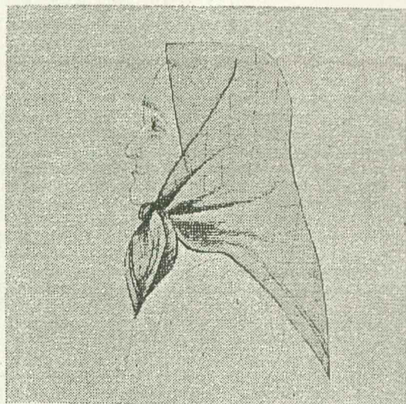

Obr. 56.

Obr. 54.—57. Tvarožná: V e l o ž e n é š á t e k.

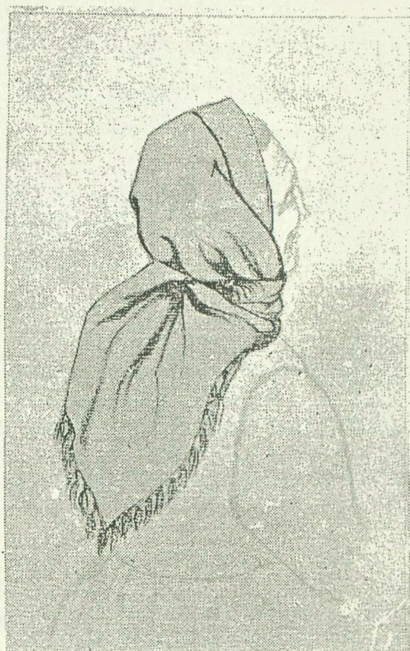
Obr. 57.

Obr. 59.

Obr. 58.

Obr. 60.

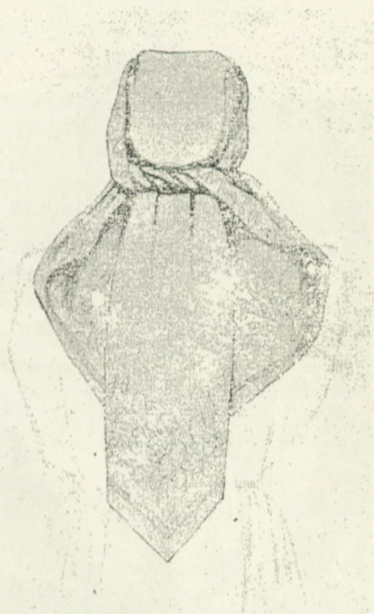
Obr. 58. Úvaz n a ř é č starších žen. Střelice.
Obr. 59. Úvaz šátku n a k u k l u starších žen. Troubsko.
Obr. 60. Vlňáček uvázaný n a b a b i č k u. Troubsko.

16

Obr. 61.

Obr. 61.—64. Brno-Tuřany.

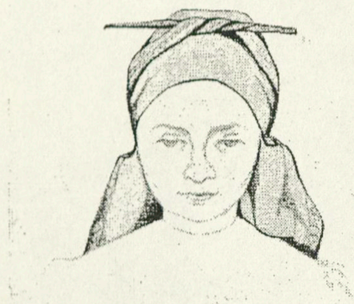
Obr. 63.

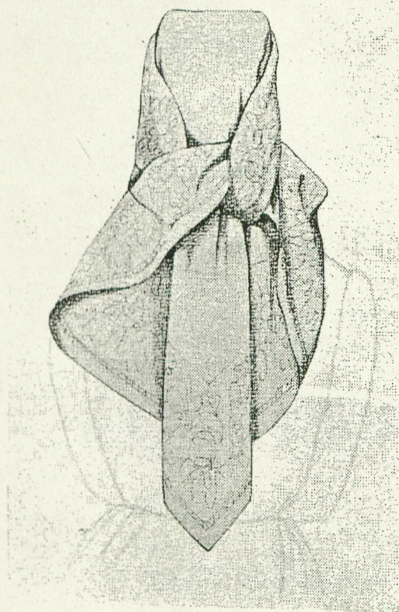
Obr. 62.

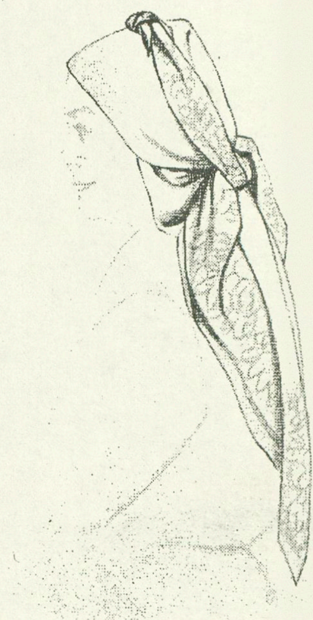

Obr. 64.

Obr. 65.

Obr. 66.

Obr. 67.

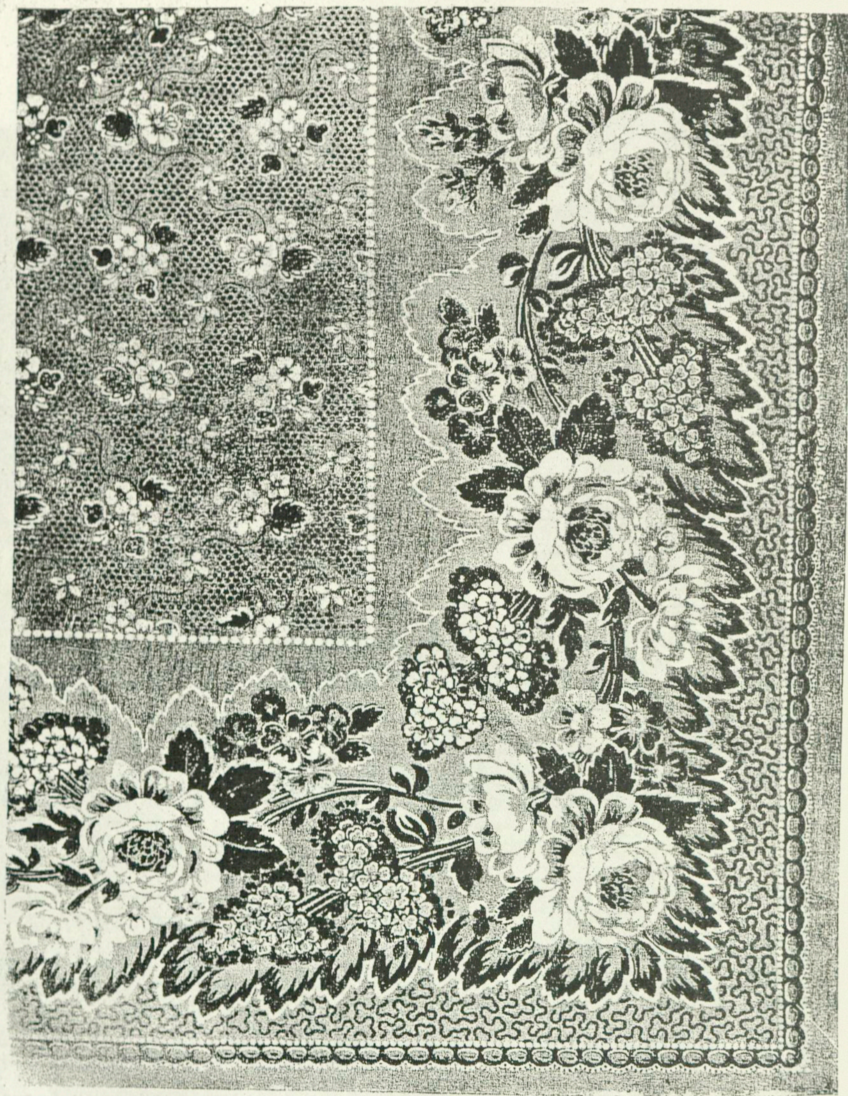

Obr. 68.

Obr. 65. Újezd u Brna. Úvaz na rožke.

Obr. 66.—68. Újezd u Brna. Úvaz na věneček.

Obr. 69. *Líšňačky na Zelném trhu.* - Foto K. O. Hrubý.

Obr. 70. Šátek se š l a p á n s k é m krajem. - Foto O. Plaňava.